

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BELGE YAYINLARI



VERJINE SVAZLIAN

Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza

BELGE YAYINLARI

İnceleme

**ERMENİ SOYKIRIMI
VE TARİHSEL HAFIZA**

© Verjiné Svazlian

Sayfa Düzeni

Tohum

***İç/Kapak Baskı-Cilt:* Kayhan Matbaası**

Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. D Blok No:155 Topkapı

Tel: (0212) 576 01 36

Kapak

Ayrıntı Tasarım

Birinci Baskı

Temmuz 2005

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK

Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1

Sultanahmet/İstanbul

Tel/Fax: 0 (212) 638 34 58

E-mail: belgeyayinevi@hotmail.com

belgekitapkulubu@yahoo.com

Verjiné Svazlian

ERMENİ SOYKIRIMI VE TOPLUMSAL HAFIZA

Çeviren: Emine Demir



belge
yayınları



Yazarın Aldığı Ödüller

1985'te, ESSC BA Prezidyumu'nun Takdirnamesine lâyık görülmüştür.

Aynı yıl içerisinde, Musa Dağlı Yurttaşlar Genel Derneği ona "Şerefli Musa Dağlı" Altın Madalyası'nı vermiştir.

1992'de, "Zeytun" Tarih-Kültür Derneği ona "Şerefli Zeytunlu" ünvanını vermiştir.

1999'da, "Van-Vasputakan" Yurttaşlar Derneği ona "Şerefli Vasputakanlı" ünvanını verdi.

24 Nisan 2000 tarihinde, Ermeni Soykırımı'nın 85. yıldönümü vesilesiyle Ermeni Sorunu'nun tarihçesi, Ermeni Soykırımı ve Diaspora Ermenileri konulu bilimsel araştırmaları için Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Prezidyumu'nun "Şeref Diploması"yla ödüllendirildi

2002 yılında, Tekeyan Kültür Derneği tarafından kendisine "Haykaşen Uzunyan" Diaspora edebiyat-filoloji ödülü verildi.

2003'te, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Prezidyumu ve "Ermenilere Karşı Samimi Olanlar" Uluslararası Komitesi kendisini "Ermeni Soykırımı'nın kınanması ve insan-severlik ilkelerinin yerleştirilmesine yönelik faaliyetlerinden dolayı Fridtjof Nansen Hatıra Madalyası"yla taltif etti.

Etnolog, folklorcu VERJINE SVAZLIAN, 1934 yılında Kahire'de (Mısır), kendisi de Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanığı yazar ve toplum adamı Karnik Svazlian'ın ailesinde doğdu.

1947'de, ebeveynleriyle birlikte vatani olan Ermenistan'a döndü.

1956'da, Kh. Abovian Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Ermenice Dili ve Edebiyatı bölümünden üstün başarıyla mezun oldu.

1955'ten itibaren, kendi inisiyatifıyla, Batı Ermenistan'dan, Kilikya'dan ve Anadolu'dan zorla sürgüne gönderilip sonra Ermenistan'a dönenler tarafından aktarılan çeşitli lehçelerdeki folklor kalıntılarını yazıya dökmeye başlayıp tamamen kaybolmaktan kurtardı. Aynı zamanda da Ermeni Soykırımı'nın hayatta kalan görgü tanıklarından anlatılan anıları ve söylenen tarihsel nitelikli şarkıları kaleme aldı.

1958'den itibaren, Ermenistan Bilimler Akademisi'ne bağlı M. Abeğyan Edebiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. Lisans sonrası eğitimi sırasında, M. Abeğyan'ın burslu öğrencisi oldu (akademisyen K. Melik-Ohancanyan'ın bilimsel liderliğinde).

1961'den beri, Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde ve 1996'dan beri de Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nde çalışmaktadır.

Adaylık tezini 1965'te, doktora tezini de 1995'te verdi.

Ülke içinde ve uluslararası alanda düzenlenen bazı konferanslara katıldı ve folklor, etnografya ve Ermeni Sorunu konulu konuşmalar yaptı.

Anavatanında ve Diaspora'da yayımlanmış bazı bilimsel makaleler de kaleme almıştır.

Yayımlanmış Eserleri

Sarkis Haykuni. Kyankan u gordis [Sarkis Haykuni. Hayatı ve Eseri] 'Hay asagratywn yev banahyusutywn' ('Ermeni Etnografyası ve Folkloru'). Cilt. 4. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1973 (Ermenice).
Artsakh-Utik. "Hay joğovırdakan hekyatner" ('Ermeni Halk Hikâyeleri'). Cilt. 6. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1973 (Ermenice).

Taron-Turuberan. "Hay joğovırdakan hekyatner" ('Ermeni Halk Hikâyeleri'). Cilt. 12. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1984 (Ermenice).

Musa Ler [Musa Dağ.] "Hay asagratywn yev banahyusutywn" ('Ermeni Etnografyası ve Folkloru'). Cilt. 16. Yerevan, ESSC BA Yayınevi, 1984 (Ermenice).

Kilikia. Arevmutahayots banavor avandutyuni [Kilikya. Batı Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri.] Yerevan, EC UBA'nın "Gitutian" Yayınevi (Ermenice).

Meds Yeğern. Arevmutahayots banavor vikayutyunner [Büyük Soykırım. Batı Ermenilerinin Sunduğu Sözlü Kanıtlar.] Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 1995 (Ermenice).

Meds Yeğerni arevmutahayots huşapatunnerun yev turkalezu yergerun [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım.] Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 1997 (Ermenice).

Genotsid v vospominaniakh i turkioazychnikh pesniakh zapadnykh armian [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım.] Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 1997. (Rusça).

Van-Vaspurakan. "Hay joğovırdakan hekyatner" ('Ermeni Halk Hikâyeleri'). Cilt. 15. Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 1998 (Ermenice).

The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors. Yerevan, "Gitutian" Publishing House of the NAS RA, 1999.

Bolsahayots banahyusutyuni [İstanbul Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri.] Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 2000 (Ermenice).

Hayots tseğaspanutyun. Akanates veraproğneri vikayutyunner [Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlatıkları.] Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 2000 (Ermenice).

Hayots tseğaspanutyuni yev patmakan hiğogutyun [Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza.] Yerevan, EC UBA "Gitutian" Yayınevi, 2003 (Ermenice).

The Armenian Genocide and the Historical Memory. Yerevan, "Gitutian" Publishing House of the NASRA, 2004.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	9
Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Anlattığı Hikâyelerin Tipoloji Açısından Özellikleri.....	13
Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Anlattıklarına Göre Ermeni Soykırımı'nın Gidişatı.....	31
Kaynakça.....	121
Çeşitli Dillerden Özetler.....	127
Ermeni Soykırımı'ndan Kurtulan Görgü Tanıklarının Fotoğrafları.....	139
Kurtulan Görgü Tanıklarından Bir Sonraki Neslin Fotoğrafları.....	155
Harita.....	158

Bu çalışma, soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından anlatılıp Ermenistan'da ve Diaspora'da (Yunanistan, Fransa, ABD, Türkiye) 50 yıl boyunca ses ve görüntü kayıtları yapılarak yazıya dökülen gerçek hikâyelerle kanıtlanmış ve ayrıntılı olarak anlatılmış Ermeni Soykırımı'nın (1915-1922) genel tarihsel gidişatını ve soykırım sırasında cereyan etmiş olayları sunmaktadır.

Bu araştırmaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan Ermeni Tehciri ve Soykırımı'nın haritası, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının fotoğrafları ve İngilizce, Fransızca, Türkçe, Rusça ve Ermenice özetler eklenmiştir.

Bu kitap politikacılara, hukukçulara, tarihçilere, dilbilimcilere, etnologlara ve geniş okuyucu çevrelerine hitap etmektedir.

Önsöz

Bu araştırma Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş nesilden doğrudan doğruya elde edilerek yazıya dökülmüş, halk tarafından sözlü olarak anlatılmış hikâyeler ve şarkılar içermektedir. Filoloji bilimleri doktoru Verjine Svazlian bunları 50 yıl boyunca büyük bir sabır ve fedakârlıkla yazıya dökmüştür.

Bu çalışma, özellikle içerdği Ermeni Soykırımı'nın tüyler ürpertici manzaralarını tasvir eden birçok hatırat ve Deir-es-Zor'da yaşanmış acıları ve insanların korkunç dertlerini kaydeden Ermenice ve Türkçe halk şarkıları nedeniyle büyük bir tarihî ve hatta siyasi önem ve anlam arz etmektedir.

Ermeni ulusunun batıdaki bölümünün trajik ve kahramanlıklarla dolu tarihine ait eşsiz anıları ve şarkıları Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanların (ki bu insanlar zaten aramızdan ayrılmışlardır) zayıflayan hafızalarından ve sonsuza dek unutulma tehlikesinden kurtarmak yönünde zor ve övgüye değer bir çalışma yapılmıştır.

Bu veriler, Ermenilerin yaşadığı en büyük trajedinin zihinleri allak bullak eden görüntülerini halkın kullandığı canlı dille yeniden hâsıl etmeleri açısından gerçekten de en önemli tarihî belgelerdir.

Yazar bu çalışmada, yazıya döktüğü zengin ve çeşitli konulara, çok ustaca, kesin tarihî kanıtlar eklemiş ve bu malzemeler tarihsel gerçekleri doğrulayan, kanıtlayan ve ayrıntılı bir şekilde anlatan

halka ait orijinal belgeler haline gelmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu kitabın yazarı Ermeni Soykırımı'yla ilgili bahsi geçen konuları, özellikle de halkın anılarını ve Türkçe şarkıları, bilimsel çevrelerde yayan ilk kişidir.

Bu çalışma soykırımdan kurtulanların fotoğraflarıyla ve en önemlisi, yazar tarafından Türkçe şarkılara eklenmiş ve konuların anlaşılmasını büyük ölçüde kolaylaştıran tercümelerle tamamlanmıştır.

Görgü tanıklarının hatıraları ve özellikle de Türkçe şarkılar, Ermeni ulusunun o trajik dönemi kapsayan tarihini sadece doğru bir biçimde anlamak ve kavramak bakımından değil, aynı zamanda halkın anılarıyla, Türkçe şarkılarla ve o şarkılarda yankılanan acılarla Ermeni gerçekliğinin savunulmasını daha sağlam temellere oturtarak resmi Türk tarihi çerçevesinde inkârcı tezlerini benimseyen tarihçilere karşı çıkarmak bakımından da tarihî belge değeri taşımaktadırlar.

Sarkis Harutyunyan
Ermenistan Cumhuriyeti
Ulusal Bilimler Akademisi Üyesi



Filoloji bilimleri doktoru, etnolog Verjiné Svazlıyan Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş Maryam Bağdışyan'ın (1909, Musa Dağ doğumlu) anlattığı trajik anıları ve söylediği şarkıları yazıya dökerek.

Bu araştırmanın orijinal kaynakları olan halkın hatıraları ve tarihsel nitelikli şarkılar yaklaşık 50 yıl boyunca ses ve görüntü kaydı yapıp kelimesi kelimesine, parça parça yazıya dökülerek derlenip tamamlandı.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulan ve çok kötü yaşam koşullarına kahramanca karşı koyarak, gördüklerini ve hatırladıklarını hafızalarının derinliklerinde saklayan o nesillere en derin şükranlarımızı sunuyoruz. Onlar böylece Ermeni ulusunun tarihsel, toplumsal hafızasını, insanlığın adil yargısına ve dünyaya teslim edilmek üzere, hiçbir iz bırakmadan kaybolmaktan kurtarmışlardır.

Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Anlattığı Hikâyelerin Tipoloji Açısından Özellikleri

Ermeni Soykırımı, İnsanlığa karşı işlenen uluslararası siyasî bir suç olarak tarihin zorlamasıyla, Ermeni halkının ulusal bilincinin, düşüncelerinin ve iç dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Yıllar geçtikçe Ermeni Soykırımı'na duyulan ilgi daha da artıyor. Bunun nedeni, bu tarihî olayın son zamanlarda birçok ülke tarafından tanınmasıdır. Ancak, resmi Türk tarihi görüşleri çerçevesinde inkarcı tezleri benimseyen tarihçiler, 1915-1922 yılları arasında cereyan eden ve Ermeni Ulusu'nun kaderini tayin eden doğruluğu kesin tarihî olayları çarpıtmak için bugüne kadar her türlü çabayı sarfetmiş ve halen de sarfetmektedirler.

Ermeni Soykırımı hakkında farklı dillerde çok sayıda araştırma, belgeler içeren kitap, siyasetçilerin ve toplum adamlarının bildirileri ve sanatsal eserler yayımlanmıştır; ama yayımlanmış o muazzam literatürde, sözü edilen bu tarihî olaylardan doğrudan etkilanmış soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anılar ve aktardığı halk şarkıları bulunmamaktadır. Bu hatıra ve şarkılar, tarihin kavranması açısından olayları kanıtlayan belgeler ve birincil başvuru kaynakları olarak büyük önem taşımaktadır. Madem ki o tarif edilemez ıstırapları Ermeni ulusunun kendisi çekmiştir, o halde o kitlesel cürümün nesnesi de kendisidir. Ve nasıl ki her suçun aydınlatılmasında şahitlerin ifadeleri belirleyici rol oynuyorsa, aynı

şekilde bu vakada da soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının ifadelerini temel almak gerekmektedir. Bu hikâyelerden her biri Ermeni Davası'nın adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukukî açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Henüz Sovyet Ermenistanı'nda Ermeni soykırımından açıkça bahsetmenin imkânsız olduğu 1955 yılından itibaren ve soykırımdan kıl payı kurtulmuş, sürgün edilmiş ve vatanlarına dönüş yapmış görgü tanıkları haksız bir biçimde iftiraya uğrama ve sürgüne gönderilme korku ve dehşeti içinde yaşarlarken Erivan Hocatun Abovyan Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenci olan ben her türlü zorluğu hiçe sayıp halkın sözlü geleneklerine ait o tür konuların tarihbilimsel açıdan ve olayları kanıtlayan belgeler olarak değerlerini iyi bilerek, batı Ermenisi kökenli olmanın dürtüsüyle ve kendi şahsî inisiyatifimle, 1960 yılından itibaren ise Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün şemsiyesi altında, başka bilimsel çalışmalara paralel olarak yazın yakıcı sıcağında, kışın dondurucu soğukunda, mahalle mahalle, köy köy yayan gezerek Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarını arayıp bularak, onlara incelikle yaklaşarak, ek sorular sorup onların dikkatini dağıtmadan, aksine doğrudan doğruya edindikleri izlenimleri serbest bir şekilde ifade etmelerine izin vererek, onların anlattıkları ve o zamana kadar ne Ermenistan'da ne de Diaspora'da yayımlanmış dehşet veren anıları, etkileyici sohbetleri ve muhtelif tarihî şarkıları yazıya döktüm [Svazlıyan 1984, 1994, 1995.]

O tarihten sonra, 1995 yılında Tsitsernakaberd'de (Erivan) kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün müdürlüğü tarafından sunulan imkânlarla soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıkları anıları yazıya dökerek, ses kaydı yaparak, aynı zamanda (teknisyen,

Galust Halacyan'la) video görüntüleri kaydederek de o çalışmalara devam ettik [Svazlıyan 1997a, 1997b, 1999.] Bunları, o tarihten önce ve sonra tarafımızdan yazıya dökülmüş ve video görüntüleri kaydedilmiş başka anılarla ve şarkılarla tamamlayarak, bantları deşifre ettik ve “Ermeni Soykırımı, Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Hikâyeleri” adlı kalın ciltli kitapta topladık [Svazlıyan 2000.]

Bu araştırmadaki orijinal hikâyelerden aktarılan bölümler, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıkları anılar ve aktardıkları tarihî şarkı bölümleri, ilgili hikâyenin sıra numarasıyla birlikte yukarıda adı geçen kitaptan alınmışlardır (600 birim).

Bu ciltte toplanmış halka ait bütün konuların orijinal metinleri, ses ve görüntü kayıtları Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivinde saklanmaktadır.

Halka ait bu verileri aktaran görgü tanıkları (soykırımdan kurtulmuş 600 kişi) kendi tarihî vatanlarından zorla kovulmuş Ermenilerin en yaşlı temsilcileridir. Onlar 1915-1922'de uygulanan Ermeni Soykırımı sırasında Batı Ermenistan'dan, Kilikya'dan (1921'de) ve Ermenilerin yaşadığı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden (1922'deki İzmir Felâketi) sürgüne gönderilmişlerdir.

Bu tarihî olaylar sırasında batı Ermenilerinin büyük çoğunluğu acımasızca yok edildi. Sürgün yollarında soyulan, varını yığını kaybeden ve bitkin düşüp mucize eseri olarak kurtulanlar ise tehcir yollarının mahrumiyetlerini yaşayıp sayısız kurban vererek Doğu Ermenistan'a ulaşmış veya dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmışlardır. Daha sonra arta kalan bu insanların belirli bir kısmı Türkiye, Yunanistan, Fransa, Suriye, Lübnan, Irak, Mısır, Balkan ülkeleri ve Amerika'dan düzenli aralıklarla anavatan Ermenistan'a göç etmiş ve önceler memleketlerinin hatıralarını simgeleyen, Eri-van yakınlarında yeni inşa edilmiş mahallelere yerleşmişlerdir

(Aygestan, Sari Tağ, Nor [Yeni] Butanya, Nor Areş, Nor Kilikya, Nor Arabkir, Nor Zeytun, Nor Kharberd, Nor Sebastiya [Sivas], Nor Malatya, Nor Kesarya [Kayseri], Nor Haçın, Nor Ayntap, Nor Musa Ler [Musa Dağ], Nor Yetesya. Ayrıca Eçmiadzin, Armavir, Ararat, Talin, Hıraztan, Gümrü, Vanatsor ve başka yerlere de yerleşmişlerdir.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş, hayatta kalmış görgü tanıklarına rastladığımızda onları hep içlerine kapanık ve sessiz, derin düşüncelere dalmış olarak bulduk. O esrarengiz sessizliğin de bir sebebi vardı; on yıllar boyunca Sovyet Ermenistanı'nda hüküm süren siyasî engeller kendi geçmişlerinden serbestçe bahsetmelerine olanak tanımıyordu. Dolayısıyla, bu tür konuları büyük zorluklarla ortaya çıkarıp yazıya döktük.

Yaklaşık elli yıl boyunca yaptığımız tutarlı araştırmalar sayesinde hem Ermenistan'ın farklı bölgelerin hem de Yunanistan'a, Fransa'ya, ABD'ye ve Türkiye'ye yaptığımız kişisel ve bilimsel toplantılarla ilintili kısa süreli yolculuklar sırasında hep Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıkları arasından en yaşlı, orta yaşlı ve en genç nesillerin temsilcilerini arayıp bulduk, onları yakından tanıdık ve onların ruhlarının derinliklerine nüfuz ettik.

İsrarlı teşviklerimiz karşısında konuşmayı kabul ederek duygusal bir patlamayla küllenmiş acı geçmişlerini tekrar yaşayıp yürek sızlatan anılarını gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla anlatmaya başladılar; İttihat Terakki Partisi iktidarına bağlı zaptiyelerin kendilerini geliştirmiş ve zengin memleketlerinden nasıl zorla sürgüne gönderdiklerini ve ebeveynlerini ve yakınlarını kendi gözlerinin önünde nasıl insanlık dışı bir biçimde parça parça ettiklerini, annelerinin, kız kardeşlerinin ve ablalarının namusunu lekelediklerini, yeni doğmuş bebekleri taşlarla ezdiklerini anlattılar...

Vatanın güzellikleri, görgü tanıklarının eski zamanlardan kalma günlük yaşam tarzları ve gelenekleri, içinde yaşadıkları zaman

dilimi, toplumsal ve siyasî ortamın şartları, önemli tarihî olaylar, İttihatçı hükümeti liderlerinin (Talât, Enver, Cemal, Nâzım, Bahattin Şakir) sergiledikleri vahşet (vergi toplama, seferberlik, silah toplama, zorla sürgün, katliam ve kıyım), o liderlerin ıssız çöllerde (Der-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Homs, Hama, Meskene, Suruç) doğru organize ettiği zorunlu tehcir, Ermenilerin çektiği anlatılması imkânsız eziyetler (bitkin düşecek derecede uzun yürüyüşler, susuzluk, açlık, salgın hastalıklar, ölüm dehşeti) ve batı Ermenilerinin farklı kesimlerinin kendi temel yaşamsal haklarını müdafaa etmek için zulme karşı haklı ve şerefli mücadeleleri (1915 Van Muharebesi, Çatak, Şebinkarahisar ve Sason'da Sason ölüm kalım mücadeleleri, Musa Dağ, Urfa ve daha sonraları 1920-21'de Ayntap [Gaziantep] ve Haçın muharebeleri) görgü tanıklarının anlattıkları anılara yansımaktadır. O savunma muharebelerinin direniş kahramanları (Şebinkarahisarlı Andranik Ozanyan, Vanlı Armenak Yekaryan, Büyük Murad (Hambardzum Boyacıyan), Musa Dağlı Yesayi Yakupyan, Urfalı Mıgırdıç Yotnegbayron, Antepli Adur Levonyan, Zeytunlu [Süleymanlı] Aram Çolakyan, nemesist Soğomon Tehleryan) ve toplumsal kitlelerle kaynaşarak mücadele etmiş, şehit düşmüş veya direnerek hayatta kalmış başka birçok tanınmış veya meçhul Ermeni evlâdı da bu anılara yansımıştır.

Görgü tanıklarından her biri anılarını kendine has Ermenice konuşma tarzıyla, çoğu zaman lehçe veya yabancı kelimelerle karışık Ermeniceyle, bazen de Türkçe, Kürtçe, Fransızca ve Almanca anlattı.

Yazıya döktüğümüz, ses ve görüntü kayıtlarını yaptığımız halka ait sözlü materyaller, batı Ermenilerinin payına düşen kaderin canlı sahnelerinin doğru ve güvenilir bir şekilde yeniden canlandırılması, soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından doğrudan edinilen izlenimlerin hatıraları, onların düşünceleri ve tanık hikâyeleridir. Görgü tanıkları, uzmanlık alanlarından bağımsız olarak,

yaşadıkları acımasız hayat deneyimiyle zenginleşmiş ve sağduyu sahibi olmuş bireylerdir. Artavazd Kıtadsyan'ın (1901, Adapazarı doğumlu) anılarını anlatmaya başlarken görüldüğü gibi. [Svazliyan 2000⁽¹⁾: görgü tanığı ifadesi 220, s. 360] onlar için herşeyden evvel, *"insan insan olmalıdır, Ermeni ya da Türk olması fark etmez"*.

Önceleri Ermenilerle Türkler birbirleriyle ahenk içinde yaşamışlardı. Tercanlı Arakel Tagoyan (1902 doğumlu) Ermenilerin, Türk ve Kürt ahaliyle iyi komşuluk ilişkilerine tanıklık etmiş, özellikle de Muş'taki Aziz Karapet Kilisesi'nin ziyaret edildiği günlerde: *"... Hacılar haricinde Türk ve Kürt nüfus da toplanıp bizimle kurban eti yer, bizimle sevinir, şarkı söyler ve dans ederdi."* [Sv. 2000: Gth. 96, s. 203.]

Şunu da belirtmek gerekir ki o kadar işkence görüp eziyet çektikten sonra bile soykırımdan kurtulan Ermeniler sıradan Türk halkına karşı nefret duyguları beslememektedir: *"... Şunu da söylemeliyim ki bütün Türkler kötü değildir; onların içinde de iyileri vardır. O İttihatçıların tertiplemediği bir olaydı; yoksa halk iyiydi ve biz Türklerle hep iyi ilişkiler içerisindeydik. Onların arasında da iyi insanlar bulunmaktadır; bu kesindir,"* diyor Artvinli Nektar Gasparyan (1910 doğumlu). [Sv. 2000: Gth. 74, s. 157.]

Bu araştırmada, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı inanılır hikayelerle kesin tarihî kanıtlar biraraya getirilerek Ermeni Soykırımı'nın genel tarihsel gidişatının ayrıntıları sunulmuştur.

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar o kategoriye ait konuların tipoloji ve tür açısından özelliklerini bilimsel araştırmaya tâbi tutma imkânını sunmaktadır.

Ermeni Soykırımı'nın görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar, halkın sözlü geleneklerinin bir çeşidi olarak, yapıları itibarıyla

¹ Svazliyan 2000: bundan böyle Sv. 2000 şeklinde not edilecektir, görgü tanığı hikayesi ise gth. şeklinde.

ya çok kısa ve öz ya da kapsamlı ve uzundur. Bu anılar sözlü anlatımları daha da inanılır ve etkileyici kılarak anlatılanların güvenilirliğini kanıtlamaya yarayan çeşitli diyaloglar, aktarımlar ve halk folklorunun farklı türlerini (şarkı, türkü, sohbet, atasözü, vecize, kutsama, beddua, dua, yemin) içermektedir. Özellikle soykırımdan bizzat kurtulanlar anlattıklarına karşı ahlâkî sorumluluk ve görev bilinci hissetmişlerdir. Onlardan birçoğu hatıralarını bize aktarmadan önce haç çıkarmış veya yemin etmiştir. Yemin ise kutsal bir sözdür, sahteciliğe müsaade etmez. Meselâ Erzurumlu Loris Papikyan (1903 doğumlu) anısını anlatmaya başlarken, “... *Önce belirtiyim ki eğer bilinçli olarak olayları ve simaları süsleyerek anlatırsam, lanetleneyim ve herkesin hakaretine maruz kalayım*” [Sv. 2000: Gth. 90, s. 191] demiştir.

Söz konusu anıları nicelik ve nitelik açısından detaylı bir analize tâbi tutarak gösterdik ki, nasıl ki hafızasız insan yoksa hafızasız ulus da yoktur. Zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir. Yahudilerin, Rumların, Çingenelerin ve zarar görmüş başka halkların da tamamen buna benzer tarihsel hafızaları vardır. [Porter 1982] Ve eğer bir halk, bahsi geçen olaylarda Türk halkı, kendi tarihsel hafızasını muhafaza etmemiş ise o halde bütün o ıstırapları çekmemiş demektir. Burada, Türk “Superonline” ve “İxir” internet servis sağlayıcılarının kurucusu Babür Özden’le yapılan “*Sanal Dünyada Karşı Atak*” başlıklı söyleşiden bazı bölümleri aktarmakta yarar var. Özden, bu söyleşide Ermenilerin, Ermeni Soykırımı’ndan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anıları ve tarihsel nitelikli Türkçe şarkıları internette yayımladığından bahsetmekte (burada V. Svazliyan’ın “*Soykırımdan Kurtulanların Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Ermeni Soykırımı*,” Yerevan, EC UBA “Gitutiun” Yayınevi adlı kitabı ve <http://www.geocities.com/vsvaz333/> internet sitesi söz konusudur) ve şunları eklemektedir: “... *Ben ‘soykırım siteleri’nin sanal dünyada*

Ermenilerin tekelinde olduğunu fark ettim. ...Bizim örgütlenmemiz lâzım. Türkiye örgütlenmemiştir. ...Bununla birlikte, o hikâyeleri [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] bulup ortaya çıkarmak bizim kültürümüzde çok zordur. Kendi kendini motive etmek ve bireyleşmek için uygun kültürel şartlar bizde mevcut değildir. ...Onlar (Ermeniler) kültürlerini ve geçmişlerini birbirine bağlamak için bir efsaneye ihtiyaç duyuyorlar. ...Bizlerin 'Türklerin, böyle bir bağa ihtiyacı yok. Biz geçmişti unutup geleceğe bakmak istiyoruz. Bizim ailelerimiz birbirine karışmış. [Geçmişte] yazılan ne varsa, farklı bir alfabeyle yazılmıştır. Biz onları [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] okuyamazdık. Ben büyükbabamın yazdıklarını okuyamam. Eski Türkçe'yi [Osmanlıca] bilen insanlar onları okur. ...İnternette profesörlerin, tarihçilerin çalışmalarını yayımlamanın faydası yok. Arşivler insanları etkilemiyor. ...İnsanlar, ebeveynleri yok edilen ya da oraya buraya dağıtılan kendi benzerlerinin hayat hikâyelerinden etkilenmiyorlar. Onlar, onu [hikâyeyi] kaynağından duyduklarında etkilenmektedirler. ...Ermenilerin internette yayımlanmış Türkçe ve İngilizce 'Soykırım Şarkıları' bile var." ("Milliyet," 28.01.2001, s. 19.)

Şunu da belirtmek gerekir ki kendi inisiyatifimizle yazıya döküğümüz, ses ve görüntülerini kaydedip yayımladığımız, yukarıda bahsi geçen ve Ermeni halkının toplumsal hafızasını temsil eden anılar ve şarkılar kitabının konuları [Svazliyan 2000] Ermenistan'da yayımlandıktan sonra günden güne çoğalmaya devam etmektedir ve bu sonu olmayan bir süreçtir; zira her bir Ermeni'nin kendi sülalesinde acılar ve kayıplar olmuştur. Bunun dışında, soykırım neticesinde dünyaya yayılan binlerce Ermeni'nin sığındığı çeşitli ülkelerde sayısız tanık hikâyeleri bulunmaktadır (çeşitli lehçelerde, çeşitli dillerde, el yazması, ses veya video kaydı şeklinde). Bu hikâyeler özel olarak veya arşivlerde toplanmış ve biriktirilmiş. Bunların da, Ermeni Soykırımı hakkında Ermeni halkının tarihsel toplumsal hafızasına ait belge niteliği taşıyan hikâyeler

olarak yazıya dökülmesi, yayımlanması ve bilimsel çevrelerde yayılması gerekmektedir.

Yirminci yüzyılın başında uygulanan Ermeni Soykırımı doğrudan doğruya görgü tanıklarının duyu organları tarafından algılanmış ve bütün bunlar silinemeyecek şekilde onların hafızalarına kaydedilmiştir. Aynı soykırımdan kurtulan Artvinli Nektar Gasparyan'ın (1910 doğumlu) itiraf ettiği gibi: "... 80 yıldan fazla zaman geçti, ama genç yaşta ölen babacığımı, anneciğimi, dayımı, komşularımızı, ninemi ve vahşice katledilip bizi sahipsiz ortada bırakan bütün akrabalarımızı bugüne kadar unutamıyorum. Kendi gözlerimle gördüğüm o dehşet verici manzaraları bütün hayatım boyunca hep hatırladım ve asla rahat edemiyorum. O kadar gözyaşı döktüm ki..." [Sv. 2000: Gth. 74, s. 157.]

Ayntaplı [Gaziantep] Vergine Gasparyan (1912 doğumlu) da benzer şeyler söyledi: "... babam Grigor'u, annem Dudu'yu, erkek kardeşim Agop'u ve kız kardeşim Nuritsa'yı gözümün önünde boğazladılar. Ben bütün bunları kendi gözlerimle gördüm ve şimdiye kadar unutamadım..." (Soykırımdan kurtulan kişi ağlamaya başladı ve artık anılarına devam edemedi- V.S.) [Svazliyan: Kişisel arşiv. Yayımlanmamış konular.]

Bu âhlâkî ve psikolojik travmayı soykırımdan kurtulan görgü tanıkları şahsen, doğrudan doğruya yaşamışlardır ve bütün bunlar onların hafızasının o kadar derinlerine nüfuz edip kazınmıştır ki şiirsel bir ağıda dönüşmüştür. Tıpkı soykırımdan kurtulan Sasonlu Şoğher Tonoyan'ın (1901 doğumlu) gözyaşlarıyla bize ilettiği ağıt gibi [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Gece gündüz ağlamalar sızlamalar duyuyorum,
Rahatım yok, huzurum yok, uykum yok,
Gözlerimi kapayınca hep ölümler görüyorum,
Milletimi, dostlarımı, toprağımı ve evimi kaybettim.*

[Sv. 2000: Gth. 343, s. 414]

Bu tarihî gelişmelerin görgü tanıkları acı geçmişlerini tekrar yaşayarak, bize, maalesef çoktandır yok olmuş kendi tarihî vatanları, baba ocakları ve sevgili yakınları hakkında şahsî anılarını anlattılar. Onlar kendilerini bunaltan kâbustan kurtulmayı başaramayarak o şahsî hatıraları hayatları boyunca taşımışlardır. Ve soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar batı Ermenilerinin payına düşen çok özel tarihsel gelişmelerden edinilen doğrudan izlenimleri temsil ettiği için tarihsel gerçekliğe doymuştur.

Soykırımdan kurtulanların ilettikleri anılar dönemin hayatını, yaşam tarzını, siyasal-toplumsal ilişkileri objektif olarak yansıtmakta olup spontane, gerçeğe uygun ve güvenilirdir ve inanılır tanık hikâyesi değeri taşımaktadır. Tıpkı Harputlu Yeğsa Kayacanyan'ın (1900 doğumlu) acıyla anlattığı gibi: "... Şimdi 7 hanelik aileden bir tek ben sağ kaldım..." [Sv. 2000: Gth. 108, s. 218.]

Malatyalı Vergine Nacaryan (1910 doğumlu) da şöyle dedi: "... Bizim sülalemiz çok büyüktü; yaklaşık 150-200 kişiydik. Dayılarım, halalarım, amcalarım vardı. Hepsini Der Zor yollarında katlettiler. Üç kişi kaldık: Ben, annem ve erkek kardeşim." [Sv. 2000: Gth. 125, s. 239-240.] Bu konuyu Balulu Hazarhan Torosyan (1902 doğumlu) da anlattı: "Bu kadar sene geçti; ama bugüne kadar geceleri hâlâ uyuyamıyorum, olan bitenler gözlerimin önüne geliyor; ölüleri, sağ kalanları sayıyorum." [Sv. 2000: Gth. 120, s. 232.] Öyle ki, onların aktardığı sayılar bile doğrudur. Muşlu Hırant Gasparyan (1908 doğumlu) anlattığı hatıranın sonunda bu durumun altını özellikle çizdi: "... Bütün gördüklerimi, kendi gözlerimle görmüş olduklarımı anlattım size. Bütün gördüklerim gözlerimin önündedir. Khinus'tan [Hınıs] hiçbir şey getirmedi; sadece canlarımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı. Sadece bir kız kardeşim, bir erkek kardeşim, annem ve ben kurtulduk." [Sv. 2000: Gth. 12, s. 71.]

Sonraki bütün yaşamları boyunca, soykırımdan kurtulmuş görgü tanıkları tarafından tek tek sayılmış ve her bir noktası tahlil edilmiş,

bu gerçek tanık hikâyeleri tarihî olaylarla birleştirildiklerinde zihinlerde en ufak bir şüphe dahi bırakmamaktadır. Onlar anılarını anlatırken daima kendi sülalelerinin en yaşlı üyelerini anmaktadırlar: büyükbabayı, büyükanneyi, ebeveynleri, ayrıca yakın akrabaları ve ailenin diğer fertlerini; çoğu zaman onların isimlerini ve doğum tarihlerini de vermektedirler. Dolayısıyla onların aktardığı veriler o kadar doğru ve inanılırdır ki soykırım kargaşasında birbirlerini kaybetmiş akrabalar, kitaplarımızdaki anıları okuyarak, bazen onlarca yıl sonra, dünyanın çeşitli kıtalarından birbirlerini tekrar bulmakta ve bize teşekkür etmektedirler.

Hatıratla öne çıkan başlıca şahıs anısını anlatan insan tipidir. O sadece önemli tarihsel gelişmeleri, olayları ve simaları anlatmakla kalmayıp aynı zamanda kendi dünya görüşünün ve kişiliğinin temel özelliklerini, kendine has yaklaşımını, kendi dilini ve tarzını dışa vurarak anlattıklarını yorumlamaktadır. Dolayısıyla, görgü tanımının anlattığı anının, emsalsizliği açık ve nettir. O, belli bir bireyin özgeçmişi ve geçmiş hakkında yaptığı kendi yorumudur; her defa yeniden anlatıldığında anının temel içeriği hemen hemen değişmemektedir; zira onlar bütün bunları kutsal bir itirafta bulunur gibi yapmışlardır. Ve ben, bir folklorcu-etnoğrafa özgü uzman sorumluluğuyla, görgü tanıklarının sözlü anlatımlarına sadık kalarak onların anlattıklarını kelimesi kelimesine yazıya döktüm. Şunun da bilincindeydim ki onlar içlerindeki en kutsal sırları gelecek nesillere aktarılmak üzere bize teslim etmekteydiler. Burada Zeytunlulara has gururlu bir tavrı olan 90 yaşındaki Karapet Tozluyan'ın (1903 doğumlu) sözlerini hatırlatmak yerinde olur. Gerçi o okuma yazma bilmiyordu ama unutmamak için *"her akşam uyumadan önce dua eder gibi"* anılarını ve şarkılarını mırıldanmış. Dolayısıyla, aklında tuttuklarını kutsal bir şefkatle bize aktardı ki: *"Yazıya dökülsün, unutulmasın ve gelecek nesiller de öğrensın"* [Sv. 2000: Gth. 342, s. 413.]

Bu bakımdan, soykırımdan kurtulmuş ve ünlü bir edebiyatçı olmuş Erzincanlı Garnik Stepanyan'ın (1909 doğumlu) anlattığı anının son sözleri de manalıdır: *"...1915'te ulusumuza ve sülalemize yapılanlar korkunçtu. Sülalemizdeki 100'den fazla kişiden topu topu 15'i kurtuldu. Annemin sülalesinden gelen herkes ya katledildi ya da diri diri toprağa gömüldü. Diyolar ki, onların üzerindeki toprak hareket ediyordu. Felâkete Stepanyanlar, dört halamun ailesi de kurban gitti. O tam bir katliamdı. Hep düşünüyorum acaba olanları unutabilir miyiz diye ama bizim unutmaya hakkımız yok, çünkü biz sayıca azız. İntikam çağrısı yapmıyorum ama unutmamızı da tavsiye edemem. Ermeni Ulusu kendi gözleriyle gördüklerini unutamaz ve Avetis Aharonyan'ın ⁽²⁾ da dediği gibi: 'Bunca kötülüğü unutursa evlâtlarımız, bütün dünya ayıplasın Ermenileri'." [Sv. 2000: Gth. 95, s. 202.]*

Aynı zamanda, soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar birbirlerine tıpatıp benzemektedir; zira farklı mekânlarda, farklı cins ve yaş gruplarının (genç erkek, kadın, en yaşlı, orta yaşlı ve genç nesiller) anlattıkları anılar, birbirlerinden bağımsız olarak, tarihî bir dönemin gelişmelerini, benzer tarihî olayları ve simaları, gördükleri ve hissettikleri dehşet verici manzaraları ve vahşeti hemen hemen aynı şekilde tasvir etmektedir. Bu anılar biraraya geldiğinde birbirlerini teyit etmekte, birbirlerinin devamını teşkil etmekte, tamamlamaktadır; anıların niteliği de kişisel ve objektiften genel ve ulusala doğru yönelmektedir. Soykırımdan kurtulan Kemahlı Tigran Ohanyan (1902 doğumlu) bu durumu göz önüne alarak anılarını şöyle özetlemiştir: *"...Benim geçmişim, sadece benim olmakla kalmayıp halkımın da geçmiştir."* [Sv. 2000: Gth. 97, s. 207.] Dolayısıyla görgü tanıklarının anıları, içerikleriyle sadece söz konusu şahsı veya onun bulunduğu ortamı değil, bütün toplumu anlatmakta, böylece batı Ermenilerinin ortak tarihsel hafızası haline gelmektedir.

² Avetis Aharonyan, (1866, İğdırma-1948, Paris) toplum ve siyaset adamı, yazar, Ermeni Devrimci Federasyonu (Daşnak Partisi) üyesi. "Fedailer" adlı kitabı Belge Yay.'dan yayınladı.

Ama halkın tarihsel hafızası daimî olma özelliğine de sahiptir. Gerçi o tarihî olayların üzerinden 90 yıl kadar geçti ve mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarından birçoğu zaten aramızda bulunmuyor; fakat en yaşlı neslin temsilcilerinin anlattıkları, ailelerde o kadar sık dinlenmiş, o kadar sık tekrarlanmış ki sonraki nesillere kalan bir miras haline gelmiş ve sözlü olarak aktarılarak sonraki nesillerin hafızalarında da tarih üzerine yapılan konuşmalar şeklinde, varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Tarih üzerine yapılan o konuşmaları büyük ölçüde soykırımdan sonraki nesillerden alarak, halkın tarihsel hafızasının hiç ölmediğinin, aksine sonraki nesillerin hafızalarında da varlığını sürdürdüğünün bir kanıtı olarak yazıya döktük.

Ermeni soykırımından kurtulan görgü tanıklarının aktardığı tarihsel nitelikli şarkı ve türküleri yazıya dökmeyi de başardık. Bu tarihî şarkılarının sözleri, Türkiye’de bu dönemin toplumsal yaşamının çeşitli yönlerini sanatsal bir şekilde yansıtmaktadır: İttihat Terakki Partisi hükümetinin ilân ettiği seferberlik ve yürüttüğü silah toplama faaliyetleri, tertiplediği tehcir ve katliamlar, ayrıca evlâdını kaybetmiş anneler, öksüzler ve öksüz yurtları, vatanseverlik ve muharebelerle ilgili gerçek, acıklı ve etkileyici olaylar. Bu şarkılar temalarının orijinalliği ve ideolojik içerikleriyle sadece Ermeni folklorunda bir yenilik olmakla kalmamakta, aynı zamanda onlar sayesinde söz konusu tarihsel dönem kendine özgü yönleriyle yeni bir şekilde algılanmaktadır. Dolayısıyla Ermeni ulusunun batıdaki kısmının tarihsel olayların doğrudan etkisi altında yaratıldıklarından bu tür şarkılar ve türküler de tarihsel gerçekliğe doymuş olup gerçek belge değeri taşımaktadır.

Kimliği belirsiz yetenekli bireyler tarafından bestelenen bu tarihî şarkılar, zamanında yaygın olarak söylenmiş ve halkın ıstıraplı kitlesel bir niteliğe sahip olduğundan, halk şarkıları da kitlelere yayılmış ve ağızdan ağıza dolaşmıştır; bu durum çok çeşitli yeni

versiyonların doğmasına yol açmıştır. Öyle ki eşzamanlı olarak çeşitli versiyonlar ve varyantlar şeklinde birbirine tıpatıp benzeyen şarkılar bestelenmiştir. Bu durum bu tarihî şarkıların halka ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Yaptığım söyleşiler ve ses kayıtları esnasında bir şarkıyı ya da onun bir başka versiyonunu o kadar çok kişi iletmıştır ki onların hepsinin ad-soyadlarını anmak imkânsızdı. Dolayısıyla yukarıda adı geçen kitabımın açıklamalar tablosuna sadece varyantları koydum ve söz konusu şarkıyı (ya da anıyı,) onu ileten soykırımdan kurtulmuş görgü tanığının adını, soyadını, doğum tarihini, konunun yazıya döküldüğü tarihî, yeri, anlatımın hangi dilde olduğunu, niteliğini (el yazması mı, yoksa ses ya da görüntü kaydı mı olduğunu) ve arşiv dizi numarasını (Prof. Dr. Isidor Levin'in halka ait sözlü materyalleri belgeleme yöntemine göre) belirttim.

Şunu da söylemek gerekir ki Ermeni Soykırımı'nın (kadın ya da erkek) görgü tanıkları, geçmişi yeniden yaşayarak ve gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, Osmanlı Hükümeti'nin ilân ettiği seferberlik, düzenlediği tehcir ve katliamlar, evlâdını kaybeden anneler, öksüzler, öksüz yurtları ve kaybedilen ülke hakkında bestelenmiş halk şarkılarını duygusal bir patlamayla hatırlamışlardır; çünkü bütün bu olaylar onların tarihsel hafızasına doğrudan kazınmıştır. Bu durum bu tür tarihî halk şarkılarının duygusal-psikolojik özelliklerini açıklamaktadır.

Bu halk şarkılarının çeşitli versiyonları, zayıf bir mecazi anlatım ve ortaçağın ağlatan Ermeni şarkılarına özgü ince melodilerle belirginleşmekle birlikte tarihî açıdan doğrudur. Şarkıların her satırı ve kelimesi, kitlesel trajedinin tüyler ürperten bir bütün bir resmin sahnesidir; hıçkırıklarla dolu nakaratları ise şiirsel, parlak bir zekânın duygusal-psikolojik yanını tamamlamaktadır.

Tarihsel nitelikli şarkılar sadece Ermenice değil Türkçe olarak da bestelenmiştir; zira söz konusu tarihî ve siyasî şartlarda Osmanlı Türkiye'si'nin bazı bölgelerinde Ermenice konuşmak yasaklanmıştı.

Uzun süre bir arada yaşamış iki halkın manevî kültürlerinin birbirlerinden etkilenmelerini de imkânsız addetmemekle birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki *“Ermenice kelime telâffuz edenlerin dillerini kestiklerine dair hikâyeler bulunmaktadır; dolayısıyla Kilikya’nın bazı şehirlerinde (Sis, Adana, Tarsus, Antep’te ve bunların çevresinde yaşayan Ermeniler kendi ana dillerini unutmuşlardı”* [Galustyan 1934, s. 698] veya *“Osmanlının zulmü o kadar büyük oldu ki, Ermenice konuşan Antep, Küçük Asya’nın diğer belli başlı şehirleri gibi, Türkçe konuşur oldu. Ermenice diline son kesin darbe Ermenice konuşanların dillerini kesen Yeniçerilerden geldi.”* [Sarafyan 1953: s. 5.]

19’uncu asrın sonunda ve 20’inci asrın başlarında yaşayan etnolog-folklorcu Sarkis Haykuni, batı Ermenilerinin bu dönemdeki siyasî, ekonomik ve dinî durumunu tasvir ederken şöyle yazmış: *“...Ermenice mollalar tarafından yasaklanmıştı ve Ermenice 7 kelime bir küfür addedildiğinden, bunun için 5 koyunluk bir ceza öngörülmüştü.”* [Haykuni 1895: s. 297.]

Bizim yazıya döktüğümüz anılarda da Kütahya, Bursa, Adana, Kayseri, Eskişehir ve başka yerlerde yaşayan Ermenilerin genelde Türkçe konuştuğuna dair birçok hikâye vardır. Soykırımdan kurtulan Adanalı Mikayel Keşişyan’ın (1904 doğumlu) anlattıklarına göre: *“Zaten Ermenice konuşmak ve öğrenmek yasaklanmıştı; buna karşı gelenin sadece dilini kesmekle kalmaz aynı zamanda koltuklarının altına haşlanmış sıcak yumurta da koyarlardı ki başkalarına Ermenice öğrettiğini itiraf etsin. İtiraf etmesi durumunda da götürüp asarlar veya öldürürlerdi.”* [Sv. 2000: Gth. 182, s. 318.]

Bizim küçük bir Ermeni halk şarkısından aktardığımız şu parça da bu hususu anlatıyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Okula girip, öğretmeni tuttular,
Vay, aman!
Ağzını açıp, dilini kestiler,
Ah, aman!*

[Sv. 2000: Gth. 352, s. 415]

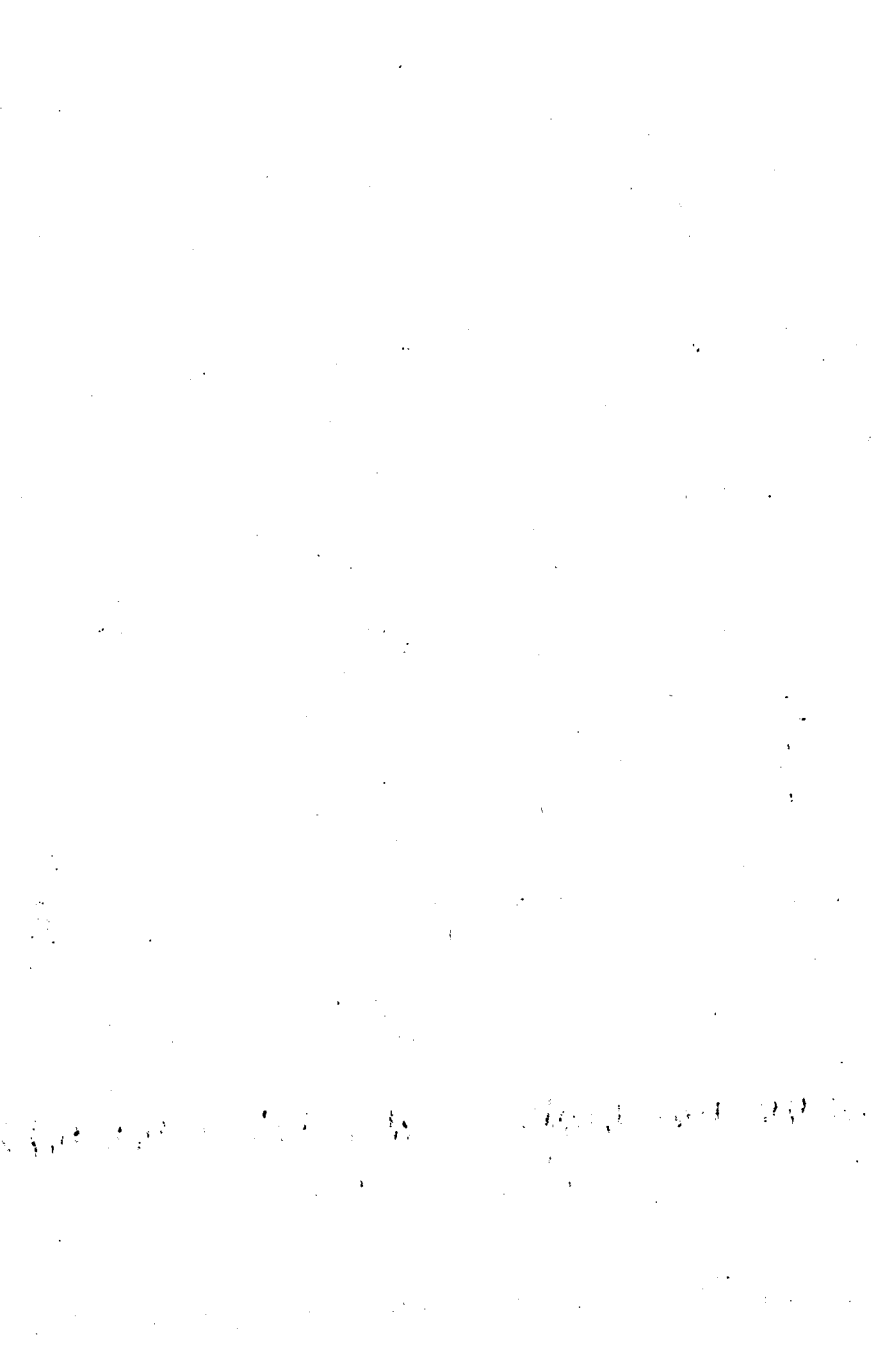
Zira, Ermeni bayan öğretmen Ermeni çocuklara Ermenice öğretme cürretini göstermişti. Tehcir yollarında ise bu sert önlemlerin şiddeti daha da artmıştı. Dolayısıyla batı Ermenileri çektikleri ıstırap ve eziyeti mecburen Türkçe olarak da ifade etmişlerdir.

Dil kullanımını yasaklama yoluyla gerçekleştirilen asimilasyonun ilkel seviyesini temsil eden o üzücü olaya yol açan siyasî koşullar göz önünde bulundurularak, çeşitli lehçelerde yazıya dökülmüş konularla birlikte, Türkçe ama bariz bir şekilde Ermeni kökenli olan tarihî halk şarkıları ve destanları da gözümüzden kaçmadı. Her ne kadar bu Ermeni kökenli şarkılar ve destanlar farklı bölgelerden Ermeniler tarafından bestelenmiş olsalar da ki bunlar mükemmel bir Türkçe bilgisiyle de bestelenmemiştir (Ermenice sözcükler ve ifadeler, Ermenice şahıs ve yer adları geçmekte, dilbilgisi ve telâffuz hataları göze çarpmaktadır), ideolojik içerikleriyle tarihin kavranması açısından büyük değer taşımaktadırlar. Türkçe şarkılar gibi, bunların orijinalleri de bizim yaptığımız Ermenice tercümelerle birlikte sunulmuştur.

Bantları deşifre edip hikâyeleri yazıya dökerken soykırımdan kurtulanların sözlü anlatımlarına ait özellikleri olduğu gibi korumaya çalıştık; bütün bunları diyalektolojide kabul görmüş transkripsiyon ile sunduk. Lehçeyle söylenmiş orijinalleri yazıya dökerken, tarihî Ermenistan'dakiler kadar Kilikya ve Anadolu'daki Ermenilerin dil nüanslarını da dikkate aldık.

Yazıya döktüğümüz, ses ve görüntü kayıtlarını yaptığımız hal-ka özgü materyaller, bütün batı Ermenilerinin çektiği ıstıraplar ile

onların duygusal dünyası ve düşünceleri hakkında daha eksiksiz bir fikir edinilmesini sağlamak amacıyla Batı Ermenistan'dan, Kilikya ve Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı 70'ten fazla yerleşim yerinden tehcir edilmiş, soykırımdan kurtulanları kapsamaktadır. Bu yerleşim yerleri şunlardır: Sason, Muş, Bitlis, Çatak, Van, Beyazıt, Iğdır, Eleşkirt, Kars, Artvin, Ardahan, Bayburt, Şebinkarahisar, Sivas, Erzurum, Hınıs, Erzincan, Tercan, Kemah, Arapkir, Harput, Kiği, Balu, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Adıyaman, Şanlıurfa, Süleymanlı, Fındıcak, Haçın, Maraş, Antep, Musa Dağ, Kesab, Beylan, Dört Yol, Adana, Hasan Beyli, Tarsus, Mersin, Konya, Ordu, Niğde, Kayseri, Tomarza, Everek, Afyonkarahisar, Eskişehir, İzmir, Yozgat, Sivrihisar, Stenoz, Amasya, Samsun, Adapazarı, İzmit, Bahçecik, Bursa, Bandırma, Bilecik, Kastamonu, Çanakkale, Rodosto, İstanbul vs.



Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Anlattıklarına Göre Ermeni Soykırımı'nın Gidişatı

Sultan Abdülhamit iktidarının yıkılmasından ve 1908 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra hükümetin başına geçen İttihat ve Terakki Partisi, Abdülhamit'in katliamcı politikasını (1894-1896) benimseyip, Pantürkizm ve Panislamizm ideolojilerine inanarak sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu korumayı değil aynı zamanda Ermenileri ve diğer tebaa Hristiyan halkları şiddete başvurarak ya ortadan kaldırmayı ya da Türkleştirmeyi, Akdeniz çevresinden Altay bölgesine kadar uzanan dünya çapında Panturanist ve Panislamist bir devlet kurmayı da amaçlıyordu.

1915-1922 yıllarında uygulanan Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanıkları, ki neredeyse bunlardan hiçbiri artık hayatta değildir, hatıralarını yazıya döktüğümüz sırada 20'inci yüzyılda uygulanmış ilk soykırımın tarihî ve siyasî şartlarını bütün ayrıntılarıyla anımsamaktaydılar. O görgü tanıklarından en yaşlı neslin temsilcileri, sloganı millet ve din farkı gözetmeksizin "özgürlük, adalet, kardeşlik ve eşitlik" olan 1908 Anayasası'nın Osmanlı Yönetimi tarafından kabul edilmesini bile hatırlamaktaydılar. Ülke genelinde toplumsal bir coşku hüküm sürüyordu; zira bütün halklara yasalarla tamamen eşit haklar sağlanacaktı.

Daha önce benzeri görülmemiş bu siyasî olayı bize soykırımdan kurtulan Harputlu Sarkis Haçatıryan (1903 doğumlu) anlattı:

"...hatırlıyorum da, 1908 tarihinde Türkiye'de ihtilal olduğunda, insanlar sokaklarda şarkı söylüyorlardı." [Sv. 2000: Gth. 110, s. 222.]

Kalkın, hey vatandaşlar!

Sevinelim yoldaşlar!

İşte size hürriyet:

Yaşasın Osmanlılar! ⁽³⁾

[Sv. 2000: Gth. 337, s. 412.]

Soykırımdan kurtulan Bitlisli Hımayak Boyacıyan (1902 doğumlu) ise anısını anlatırken şöyle dedi: *"... 1908'de Hürriyet ilân edildiğinde, başlangıçta, herkes Ermeni ve Türk'ün kardeşçe beraber yaşayacağı konusunda hemfikirdi. Hatta köyümüzde şölen oldu ve tüfekler ateşlendi..."* [Sv. 2000: Gth. 17, s. 77.]

19'uncu yüzyılda doğmuş Sason görgü tanığı Yeğyazar Karapetyan (1886 doğumlu) geçmişin tarihî olaylarını hatırlayarak şöyle dedi: *"...1908'de ilân edilen Hürriyet bütün siyasi mahkûmları özgürlüklerine kavuşturdu; artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi de eşit haklara sahip olacaklardı. Her yerde sevinç çığlıkları duyuluyordu. Hürriyet yasasıyla Ermenilerin küçük düşürülmesine, dövülmesine, soyulmasına, küçümsenmesine, küfürlere ve soyguna maruz kalmasına son veriliyordu. Bu tür davranışları sergileyen kişi en ağır cezalara hatta idama mahkûm ediliyordu. Her iki halka da tam güvence veriliyordu: Ermenilere serbestçe oy verme, kendi temsilcilerini seçme ve seçilme hakkı veriliyordu. Bu batı Ermenilerinin yaşamunda bir yeniden doğuş idi..."* [Sv. 2000: Gth. 1, s. 42.]

³ Yazıya döktüğümüz çeşitli Türkçe lehçeleriyle anlatılmış anılarda Türkçe dilbilgisi ve telâffuz kurallarından sapmalara veya Ermenice kelimelere ve morfemlere rastlamak mümkündür. Soykırımdan kurtulanların aktardığı bilgileri bozmadan saklamak amacıyla onların sözlü anlatımına sadık kaldık. (V.S.)

Buna örnek olarak, "Allah'dan", "Çokdır", vb. sözcüklerin görgü tanıkları tarafından söylenedikleri şekilde, değiştirilmeden aktarılmasını gösterebiliriz (Tercüme eden)

Ancak Meşrutiyet'in ilânının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, 1894-1896 yıllarında Abdülhamit'in düzenlediği katliamlardan kurtulmuş olan Adana ve çevresindeki Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı köyler İttihatçı nefretinin hedefi haline geldi.

1909'un kutsal Paskalya haftasında, 1-3 Nisan günleri, Adana ve çevresiyle alevler içindeydi. Adana'nın Ermeni mahallelerine ve çevre köylere saldırıya uğradı, bütün dükkânları yağmalandı, kadın çocuk demeden silahlı ve korumasız Ermenileri katledildi.

Adana katliamı önceden planlanmıştı. Osmanlı İçişleri Bakanlığı'ndan Adil Bey'in Kilikya bölgesindeki memurlara gönderdiği telgraf bunu kanıtlıyor. O telgrafta şöyle denmekteydi: "*Yabancı din kuruluşlara ve konsolosluklara zarar gelmemesi için büyük bir özen gösterilsin.*" [Çizmeciyan 1930: s. 174.]

Osmanlı Hükümeti, Edirne'den Ermeni Osmanlı Mebusu Agop Babikyan'ın Adana'ya hareket etmesini, olayı yerinde incelemesini ve Meclis-i Mebusan için Türkçe resmî bir rapor hazırlamasını tavsiye eder. A. Babikyan Adana'ya gider, olan biteni detaylı bir şekilde araştırır ve kendi hazırladığı teferruatlı "rapor"da der ki: "... *Kurban sayısı 30.000'e ulaşmakla kalmıyor, katliamların yerel makamların bilgisi dahilinde ve emriyle düzenlendiği apaçık ortadadır*" ⁽⁴⁾ [Babikyan 1919: s. 28.]

Tarihî roman yazarı Sımbat Bûrat o olaylardan edindiği doğrudan izlenimlerle aşağıdaki popüler şiiri yaratmış. O şiiri bize, olayın gerçeğe uygun bir yansıması olarak soykırımdan kurtulan Zeytinli Karapet Tozluyan aktardı [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Ermeniler ağlasın, amansız katliam

Çöle çevirdi güzel Adana'yı,

Ateş ve kılıç ve zulümle talan,

Ah! Etti harap Rubinyan ülkesini!

⁴ Agop Babikyan o tarihî "Rapor"unu bitirir bitirmez Jön Türkler onu zehirleyerek öldürmeyi başardılar ve rapor yayımlanmadı. Yazarının ölümünden sonra raporun müsveddesi Ermeniceye tercüme edilerek 1919 yılında İstanbul'da yayımlandı.

*Silahsız Ermeni bir anda,
Kılıçla vurulup düştü kalabalığın önüne,
Yok oldu kilise ve okul alevlerde,
Acımasızca öldürüldü sayısız Ermeni.*

*Yoksun bıraktı acımasız grup,
Evlâdı anadan, gelini kocadan,
Hurdahaş ettiler neye rastladılarsa,
İçtiler, kandılar Ermeni kanıyla.*

*Üç gün, üç gece içeriden ateş,
Dışarıdan ise düşmanın kılıç ve mermisi,
Sildi Ermenileri yeryüzünden,
Kan akıyordu Ermeni sokaklarından...*

[Sv. 2000: Gth. 342, s. 413-414.]

İfade derinliği ve anlatım zenginliği açısından doymuş aşağıdaki Türkçe halk şarkısı da o tarihî ve siyasî gelişmelerin doğrudan etkisi altında bestelenmiştir:

*Hey, çamlar, çamlar, alaçık çamlar!
Her güneş vurunca sakız damlar,
Sakız damlarsa, yüreğim ağlar,
Adana ırmağı sel gibi akar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!*

*Adana köprüsü tahtadır, tahtadır,
Ermeni muhaciri gelir bu hafta,
Adana ırmağı leş ilen kanlar!
Kaldırın leşleri, Adana kokar,*

İşte geldim sana, kıyma Adana!

Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!

[Sv. 2000: Gth. 340, s. 413.]

Adanalı görgü tanığı Mikayel Keşişyan (1904 doğumlu) üzüntüyle anlattı: "1909 yılında yapılan Adana katliamı sırasında ben 5 yaşındaydım. O dehşetli geceye Türkçe 'Camuz dellendi' ('manda delirdi') adı verildi. Gerçekten de Sultan çıldırmıştı. Onun emriyle insanları boğazladılar; otuz bine yakın Ermeni'yi katlettiler; evleri yakıp yıktılar, küle çevirdiler. ...Herkesi toplayıp Adana ırmağına götürdüler, Sultan Hamit'e haber gönderdiler, 'bütün Ermenileri toplayıp ırmak kenarına getirdik, emir bekliyoruz' diye. Bir tarafta su öbür tarafta ateş. Babam beni kucaklamıştı. Olanları omuzunun üzerinden seyrettiğimi hatırlıyorum. Annem de bizimleydi, bizi ırmağın kenarına doldurmuşlardı. Sultan'dan emir geldi: Af emri. Biz de 'Padişahım çok yaşa!' dedirttiler. Eve döndük, ama öldürülenler, öldürülmüştü." [Sv. 2000: Gth. 182, s. 318.]

Adana katliamı sırasında sayısız Ermeni şehri ve köyü yakılıp yıkılıyordu. Musa Dağ, Dört Yol, Haçın, Sis, Zeytun, Şeyh Murat, Fındıcak ve diğer bazı yerleşim yerleri ise kendilerini kahramanca savunarak on binlerce kişinin saldırısını durduruyor ve katliamlardan kurtuluyordu.

Aslında bu, İttihatçıların uygun fırsatı kollayarak Ermeni halkının kökünü kazımak için hummalı bir çalışmayla hazırlandıkları Büyük Felâket'in başlangıcıydı. O fırsat Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde yaratıldı. İttihatçılar savaşa yayılmacı emellerle ve Ermenileri yok etmeye yönelik canavarca bir planı gerçekleştirmek amacıyla girdi.

İstila amaçlı o savaş da halk şarkılarında sanatsal yansımasını bulmuştur:

*Pencereden kar geliyor,
Bak dışarı kim geliyor?
Ölüm bana zor geliyor,
Uyan, sultan, zalim sultan!
Kan ağlıyor bütün cihan!
Aman! Aman! Mayrik! ⁽⁹⁾*

[Sv. 2000: Gth. 338, s. 412.]

Ülkeyi yönetenin (zalim sultan) “Bütün dünyanın kan ağladığı” bir sırada bile, hükümetin halkın kaderine ilgisiz kaldığı bir dönemde, karlı kış mevsiminin dondurucu soğuğu, ölüm (savaş) dehşetiyle karşılaşdırılmaktadır.

6 Ağustos 1914 günü Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması İstanbul’da imzalanır. Alman Büyükelçi Wangenheim İttihatçı Hükûmete verdiği notada şöyle diyordu: “Eğer Osmanlı Hükûmeti sorumluluklarına sadık kalarak Üçlü İttifak’a karşı harbe girse, Almanya ona şu avantajları sağlar.” İmzalanan antlaşmanın 6 maddesinden biri de şöyleydi: “Almanya, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu sınırlarının, Rusya’da yaşayan Müslüman nüfusla ülkenin direkt teması sağlanacak şekilde düzeltilmesini şart koşacaktır.” [Lazyan 1942: s. 78.]

1915 yılının Şubat ayında, “İttihat ve Terakki” partisi Osmanlı Ermenilerinin tehcir ve katliamını organize etmek için “Üçlü İcra Komitesi” adında özel bir komisyon (Bahattin Şakir, Dr. Nâzım, Mithat Şükrü) kurar. O komisyon tehcir tarihlerini ve yollarını, katliam yerlerini, katliamcılarının çalışma tarzını ayrıntılı bir biçimde belirlemiş, hapishanelerden katilleri serbest bırakmış, İttihatçı şeflerini emri altında çalışan, “Teşkilâtı Mahsusa” adıyla, Ermeni soykırımını uygulaması gereken çeteler kurmuştu.

⁹ Türkçe şarkıda Ermenice “Mayrik” [Anne] kelimesi kullanılmıştır.

Aynı yılın Nisan ayının 15'inde, Osmanlı Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talât Paşa, Savaş Bakanı Enver Paşa ve İttihat'ın Genel Sekreteri ve Eğitim Bakanı Dr. Nâzım imzalı, Ermenilerin tehcir edilip yok edilmesine ilişkin gizli bir emir yetkili makamlara iletilir ve "Ermenileri yok etmek lâzım" diye büyük bir nefretle uyaran Talât Paşa bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceği sözünü verir. [Andonyan 1921: s. 232]

İttihat'ın İcra Komitesi'nin oturumlarından birinde, Bahattin Şakir Ermeni Tehciri'ni hemen başlatıp bitirmenin ve o esnada da halkı katletmenin zarurî olduğunu bildirmiştir. "*Savaşta'yız*", demiştir, "*Avrupa ve büyük devletlerin müdahale etmesi gibi bir korku yoktur, dünya basını da protesto sesi yükseltmez. Protesto etse bile hiçbir sonuç vermez, ilerde sorun bir oldubitti haline gelir.*" [Mesrop 1955: s. 258.]

Jön Türk Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talât Paşa özel bir emir vermişti: "*Osmanlı topraklarında Ermenilerin yaşama ve çalışma hakkı tamamen iptal edilmiştir. Buna göre, Hükümet beşikteki bebeklere bile acınmamasını emrediyor...*" [Nersisyan 1991. s. 564- 565.]

İttihat'ın İcra Komitesi bu tehcir ve katliamı ordu veya polis gücü eliyle gerçekleştirmek yerine, bu işi hapisanelerden salıverilen suçlulara, katillere, Kürtlere, Çerkeslere ve Çeçenlere havale ederek gerçekleştirmeyi öngörmekteydi. O tarihî ve siyasî koşullarda Osmanlı'da yaşayan Hristiyan halklar ve bunların arasında Ermeniler için de seferberlik en büyük kötülüklerden biri haline gelmişti; yaşları 18 ile 45 arasında değişen Ermeni gençleri, silah altına alma adı altında amele taburlarına alınıyor ve Savaş Bakanı Enver Paşa'nın özel emri doğrultusunda gözden uzak, gizli yerlerde öldürüyorlardı.

"...1914 yılında Osmanlı genel seferberlik ilân etti... -diye anlattı Harputlu Sarkis Haçatıryan (1903 doğumlu),- "*Ermeni gençlerini Osmanlı ordusuna aldılar. Götürüp amele taburlarında çalıştırdılar; sonra da hepsini öldürdüler.*" [Sv. 2000: Gth. 110, s. 223.]

Harputlu Sarkis Martirosyan (1903 doğumlu) ise daha detaylı bir şekilde anlattı: “*Birinci Dünya Savaşı’nda Ermenileri askere aldılar; yaklaşık üç yüz bin Ermeni genci orduya gönderildi. Başlangıçta, bunların eline silah verildi; ama sonra Enver Paşa demiş ki: ‘Biz yol yapacağız; çalışan ellere ihtiyacımız var.’ Fakat aslında onları kendi kazdıkları çukurlara atmış, öldürmüşlerdir.*” [Sv. 2000: Gth. 111, s. 224.]

Soykırımdan kurtulan Tokatlı Annik Marikyan’ın (1892 doğumlu) aktardığı, o tarihî koşullarda bestelenmiş şarkı hayatta kalan görgü tanıklarının söylediklerini kanıtıyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Elime silah vermediler, amele taburuna yazdılar,
Tokat’ın Yatmış köyü dört günlük mesafedeydi,
Yatmış’ın taşlarını kırmak gerekiyordu;
Gidiyorum, gidiyorum, ben askere gidiyorum,
Ben taş kırmaya gidiyorum.*

[Sv. 2000: Gth. 295, s. 404.]

Amele taburunda çalışanların sonu ise önceden belliydi: ölüm!
[Şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Askerleri götürdüler Palu’ya,
Analar ve bacılar oturup ağladılar,
Orada askerlere çok çukurlar kazdırdılar,
Sonra da askerleri oraya gömdüler!*

[Sv. 2000: Gth. 296, s. 405.]

İşte Palulu Hazarhan Torosyan (1902 doğumlu) gözyaşlarıyla bunları hatırladı.

Erzurum’da doğmuş ama Harput tehcirine katılmış Harutyun Grigoryan (1898 doğumlu) anlattı: “*Harput tehciri sırasında ben*

17 yaşındaydım. İyi hatırlıyorum. Davul çalınıyor, şehirde tellal geziyor ve şöyle diyordu: 'Seferberliktir, savaş çıkacak.' Sonra dediler ki Ermenileri tehcir edecekler. Şehirde aramalar başladı; sözde silah arıyorlardı, ama aslında tam bir soygun yapıyorlardı; para bulduklarında kendilerinin oluyordu. Soğan ayıklamak için kullanılan bıçağı bile topladılar. Silahını teslim etmeyenin tırnaklarını çekiyorlardı; dövüyor ya da silah satın almak için para istiyorlardı... Şehirde ve köylerde zengin Ermenileri hapisanelere doldurdular. Halk çobanını yitirmiş koyun gibi oldu. Önde gelen birkaç önde gelen kişinin ayaklarına nal çaktılar, birkaçının da dişlerini çektiler; hapistekiler işkencelere dayanamayarak kendilerini ateşe verdi. ...Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin de silahları ellerinden alınmış ve bu askerler öldürülmüşlerdir. Önce cepheye göndermek üzere onları topladılar, cepheye gönderecekleri yerde amele taburları oluşturdular ve buralarda da Ermeni asker, kürek mahkûmlarının hayatını yaşadı. Acımasız komutanlar, bedel ödeyenler ve ödemeyenler arasında ayırım yapmadan, Ermenileri yol yapımında çalıştırdılar. Onları etrafları süvari zaptiyelerle sarılı olarak saatlerce aç susuz yürüttüler. Askerlere hakaret etmeye ve onları yaralamaya başladılar; bu daha sonra darbelere dönüştü. Parçanc ve Kesirik yolu üzerinde bir su kaynağına yaklaştıklarında, iki bin kişiye su içme izni verilmedi, itaatsizlik edenin kafasına tüfek kabzası iniyordu. Onların hemen hemen hepsi yok edildi; kurbanların cesetleri de toplu bir mezarın içine atıldı. Diyarbakır'a gönderilen iki bin işçiye de aynı şekilde muamele ediyorlardı. Harput'un Ermeni öğrencilerini ve silahları ellerinden alınmış askerleri, onlara işkence yapmak maksadıyla, Kızıl Konak'ta toplamışlardı. İşkenceye maruz kalmış bu insanların cesetleri üst üste yığılmış ve kokmuştu. Her köşede kan, kusmuk ve dışkı vardı. Yerde yatanlar harp meydanına serilmiş cesetlere benziyorlardı. Bu şekilde, birbiri ardından, bir taraftan köylerden ve kasabalardan getirilmiş rüşünü ispat etmiş insanları ve

yaşlıları Kızıl Konak'a attılar, diğer taraftan da tutuklananları Urfa'ya, güya demiryollarında amele olarak çalışmaya gönderdiler. 14 Temmuz 1915 tarihinden sonra bütün Ermeni gençleri mezbahaya gönderilmişlerdi..." [Sv. 2000: Gth. 89, s. 187-188.]

Soykırımdan kurtulanlardan Yozgatlı Veronika Berberyan (1907 doğumlu) da Osmanlı seferberliğinden bahsetti: "...Cumartesi günü, akşama doğru bütün erkekleri Osmanlı ordusuna göndermek üzere toplamışlar, fakat orada Ermenileri Müslümanlardan ayırmışlar. Ermenilerin haklarını savunma konusunda tam yetkili kılınmış olan dedem, Papaz Agop Berberyan Ermenilerin silah altına alınan Müslümanlardan ayrıldığını görünce demiş ki: 'Niçin Ermenileri ayırıyorsunuz?' Türk binbaşı şöyle cevap vermiş: 'Papaz Efendi, Ermeniler yol yapmaya gidecek, Türkler ise Rus cephesine.'

Ertesi gün pazardı. Dedem kutsal ayini bitirmiş ve daha yeni eve gelmişti. Nefes dahi alamadan kötü haber bize ulaştı. Artin Ağa'nın oğlu değirmenciydi, sabah kalkıp çalışmaya gitmiş, değirmenin yanında bir sürü insan kafatası, ayaklar, eller görmüş. Dili korkudan tutulmuş bir halde, nefes nefese koşarak eve dönmüş ve gördüğünü anlatmış. Artin Ağa oğluyla birlikte gelip dedeme dedi ki: 'Dün akşam askere götürülenleri gece vakti boğazlamışlar.' Dedem şöyle cevap verdi: 'Gidin, Kaymakam'a şikâyet edin.' Artin Ağa Kaymakam'a şikâyet etmeye gitmiş, ama o gece artık eve gelmemiş.

Ertesi gün, iki jandarma coplarla bizim eve geldi. Başka zaman, evimize jandarma geldiğinde kibarca, Papaz Efendi'nin giyinip kendileriyle gitmesini söylerlerdi. Bu defa, geldiler ve kaba bir üslupla dediler ki: 'Haydi! Kalkın!' Dedemi Kaymakam'ın yanına götürdüler. Dedemle beraber oranın önde gelenlerini, tüccarlarını, aydınlarını da götürmüşlerdi. Birisi dedeme demiş ki: 'Papaz Efendi, bunun yaklaşıyor, söyleyeceğin bir şey var mı?' Dedem diz çöküp dua etmiş. Orada bulunan bir asker baltayla bir darbe indirmiş, dedemin kafası yerlerde yuvarlanmış..." [Sv. 2000: Gth. 214, s. 353-354.]

Osmanlıdaki seferberliği, silah toplama süreci takip ediyordu. Bununla eşzamanlı olarak her yerde evler kuşatılıyordu. Bu esnada “silah toplama” bahanesiyle zaptiyeler, Ermeni evlerini harabeye çeviriyor, Ermenilerin mallarını çalıyor, onları tutukluyor ve birçoğunu da öldürüyordu.

“Katliamdan önce zaptiyeler gelip silahları topladılar. Zengin Karapet Efendi’nin oğlu demiş ki: ‘silahımız yok.’ Zaptiyeler arama yapmış, silah bulmuş ve onun tırnaklarını çekmiş, kollarının altına da haşlanmış yumurta koyarak bağlamışlardı” diye ekledi aynı Veronika Berberyan [Sv. 2000: Gth. 214, s. 353-354.]

Harpütlu Agop Holobikyan (1902 doğumlu) zaptiyelerin babasından nasıl silah talep ettiklerini tekrar hatırlayarak şunları anlattı: *“...Babamdan olumsuz cevap aldıklarından, ona kırbaça vuruyorlardı; sonunda babamı sürükleyerek hapishaneye götürdüler. O zulümleri yaptıkları sırada annem ‘caniler!’ diye bağırdı. O kelime için annemi boş bir eve kapattılar. Biz üçümüz, ben, kız kardeşim ve erkek kardeşim yalnız kaldık. Ben annemin arkasından koştum; kapının çatlağından baktım; annem bana: ‘Oğlum, Grigor amcamın evine gidin!’ dedi... O günlerde Grigor amcam belediye başkanını sıfatıyla henüz işinin başındaydı. Onun canını bağışlamışlardı. Aracılık etti, ki bu rüşvetsiz olmazdı, ve babamı eve getirdik, kurtuldu. Babam yürüyemediğinden, demirci arkadaşlarından Levon Hoçikyan onu sırtında eve getirdi. Annem de kapatıldığı yerden eve döndü. Babam işkenceden sonra yüzüstü yatıyordu, sırtüstü yatmıyordu. Babam o cellatların gece ne tür kötülükler yaptıklarını anlattı. Asık suratlı birisi olan Ahmet Onbaşı işkence etmek için babamı hapishane hücrelerinden işkence odasına getiriyor, yüzüstü yatırıyor, her iki yanında duran polisler palamut ağacından yapılmış coplarla emir bekliyorlar. Babamdan tekrar Mauser, Mossin tüfekleri, revolver vermesini istiyorlar. ‘Ver ya da yat! Başlayın vurmaya!’ diye emir veriyor onbaşı. Kırk darbeden sonra oturtuyorlar.*

Ahmet Onbaşı diyor ki: 'Silahlarını getirmek istemiyor musun?' Babamın anlattığına göre, Ahmet Onbaşı yanına kilise ve okulun müzik öğretmenini, Armenak Petrosyan'ı oturtmuştu; yani kendisinden sonra sıra ona gelecekti. 'Efendi, benim silahım yok.' Yeniden kırk darbe indirirler ve aynı soruyu yöneltirler. Cevap yine aynı olur. Üçüncü defa yatırmadan evvel sorar: 'Söyle kimin silahı var?' Babam ispiyoncu olamazdı. Bilse bile söylemezdi. Yüz yirmi darbeden sonra yarı ölü halde tutukevine sürüklerler. İşte babamın anlattıkları..." [Sv. 2000: Gth. 109, s. 220.]

Batı Ermenileri arasında yaygın olan aşağıda verdiğimiz Ermeniceyle karışık Türkçe şarkıda Osmanlı askerî görevlisi Ermeni gencine sorar:

*- Ulan gâvur, doğru söyle:
Sende martin varımış?*

Ermeni genci bunun iftira olduğunu addederek inkâr eder:

*- Hayır, efendim! İftiradır:
Bilmem, görmedim,
Bilmem, görmedim.*

Ama sonra, gizlice Ermenice ekler [bu kısım Ermeniceden tercüme edilmiştir]:

*Duvar da asılıdır, söylemem,
Ermeni ulusuna ihanet etmem.*

[Sv. 2000: Gth. 323, s. 408.]

Vesika almış, zorla silah altına alınmış Ermeni gencinin içine doğuyor ki "buna ölüm yolu derler," "orada Ermeniler çoktur".

*Ana! Uyandır beni, gideyim talime,
 Aynalı-martini alayım elime,
 Gitmeye doğru vatan yoluna,
 Buna ölüm yolu derler,
 Allah saklasın!
 Ermeniler çokdır derler,
 Allah kurtarsın!*

[Sv. 2000: Gth. 301, s. 405.]

Bu şarkıda bahsi geçen Ermeni genci Osmanlı ordusuna hizmet etmeye, yaşadığı vatana olan yurttaşlık borcunu ödemeye hazır olsa bile ilerde o da farkına varır ki “silah altına alma” adı altında kendi gibi olanlar yakınlarından uzaklaştırılmaktadır:

*Odalar yaptırdım bir ucdan uca,
 İçinde yatmadım bir gün, bir gece,
 Konma bülbül, konma mezar taşına,
 Neler geldi Ermeninin başına!*

*Tüfeğim çadırdı asılı kaldı,
 Çeyizim sandıkta basılı kaldı,
 Konma bülbül, konma mezar taşına,
 Neler geldi Ermeninin başına!*

[Sv. 2000: Gth. 459, s. 431.]

Ve silah altına alınmış Ermeni genci de acımasız Çerkes'den canına kıymaması için rica ediyor; zira onun “yeni nişanlısı” dul kalacaktır:

*Kıyma Çerkes, kıyma tatlı canıma!
 Yeni nişanlım var karalar bağlar...*

[Sv. 2000: Gth. 311, s. 406.]

“Nişanlısı” ise İstanbul’un kavrulmuş tuzlu fıstığı gibi “tuzlu gözyaşı” döküp onun yokluğu nedeniyle ağlamaktadır.

*Tuzlu olur Stanbul'un fıstığı,
Taşdan olur Ermeninin yastığı,
Kör olsun şu meydanın dostluğu. ⁽⁷⁾
Aldılar nazlı yarımı, duyan ağlasın,
Aman! Aman! Mayrik! ⁽⁸⁾*

[Sv. 2000: Gth. 338, s. 413.]

O zamanlar özel bir emir sözkonusuydu: Orduda görev yapan Hristiyanları, kabahatleri olmaksızın, birliklerinden uzaklaştırıp gözlerden uzak, gizli yerlerde kurşuna dizmek ya da hapisanelerde açlıktan ölmelerini sağlamak.

*Haniya da benim tuz-ekmeğim yiyenler,
“Ahbap ölmeden, ben ölürüm” diyenler...*

Bu arada en yakın Ermeni arkadaşlar zaten öldürülmüştür:

*Tıglik(yan) ⁽⁹⁾ Sarkis, ⁽¹⁰⁾
Taslak(yan) ⁽⁹⁾ Misak ⁽¹⁰⁾ vurulmuş...*

Türküyü söyleyen Ermeni askerin kendisi ise hapsedilmiştir:

Mahpushanede üstümüze damlıyor...

⁷ 1908 yılında kabul edilen Osmanlı Anayasası'nı kastediyor. O anayasa Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün halklara, din ve millet ayrımı yapmaksızın, “Özgürlük, Adalet, Kardeşlik, Eşitlik” sözü veriyordu.

⁸ Türkçe şarkıda Ermenice “Mayrik” (anne) kelimesi kullanılmıştır.

⁹ Ermeni soyadı.

¹⁰ Ermeni ismi.

Bu arada yakınlarını da hatırlar:

*Anam da baş üstümde ağlıyor,
Beçare nişanlım karalar bağlıyor...*

[Sv. 2000: Gth. 334, s. 411.]

Hapishane ve zindanın yanı sıra, Ermeni asker her an ölüm tehlikesiyle de karşı karşıyaydı:

*Varın, söyleyin anama: damda yatmasın;
"Toros ^(1b) oğlum gelir diye" yola bakmasın,
Anama deyin: Bohçamî açmasın;
Çuha şalvarına uçkur takmasın,
Gayrı ben sılama varamaz oldum,
İskuhi ^(1b) nişanlımı göremez oldum,
Daracık sokaktan geçemez oldum.*

[Sv. 2000: Gth. 335, s. 412.]

Ve Ermeni askerin anası da seferberliği lanetliyor; o seferberlik daha çok bir katliamı andırıyor; zira ilkbaharın gülleri ve bülbülle-riyle Ermeni gençler de gittiler; ama bir daha dönmemek üzere.

*Atımı bağladım delikli taş, ^(1c)
Kör olasın sen, Enver Paşa!
Ermeni cahil kalmadı,
Gitti gül, gitti bülbül, ne diyelim!
İster ağla, ister gül, ne diyelim!*

[Sv. 2000: Gth. 448, s. 428.]

^{1c} Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mihlanmış taş halka.

Ermenilerin kini de kademeli olarak artarak alay seviyesine yükselmiş; kısa ve öz kelimelerle Talât Paşa'nın dış görünümü kabaca tarif edilmiş ve bu onu ruhen de tarif etmiştir:

*Talât Paşa eşek gibi,
Bıyıkları yular gibi...*

[Sv. 2000: Gth. 453, s. 428.]

Seferberliği ve silah toplama faaliyetlerini Ermeni aydınların tutuklanması takip etti; böylece Ermeni halkı sadece mücadele edebilecek güçlerinden mahrum olmakla kalmayıp, aynı zamanda yönetici beyinlerden de yoksun kalacaktı. 24 Nisan 1915, cumartesi gecesi, İstanbul'da yaşayan 273 önde gelen sima zorla karakola götürüldükten sonra Mezopotamya çöllerine sürgüne gönderilerek yok edildi. Osmanlı Meclisi üyesi, hukukçu-yazar Krikor Zohrap, şairler Daniel Varujan, Siamanto, yazar ve doktorlar Ruben Zardaryan, Ruben Sevak, Hovhannes Telkatintsi, Melkon Gürcüyan, Yeruhan, Sımbat Bırat, Tigran Çöküryan, Nazaret Tağavaryan ve daha birçok ünlü sima İstanbul'dan, Sivas'tan, Diyarbakır'dan, Merzifon'dan, Erzurum'dan, Kayseri'den, İzmir'den ve Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerden Çankırı ve Ayaş çöllerine sürülmüş ve katledilmiştir.

Soykırımdan kurtulan Adapazarlı Mari Yerkat (1910 doğumlu) onlar hakkında şunları anlattı: “...Bizi Eskişehir’e götürüp bir hana doldurdular. Bizimki gibi kirli ve karanlık olan yanımızdaki hana da İstanbul’dan sürgün edilmiş bütün aydınları getirip doldurdular. Onların kolalı yakaları, kravatları vardı; ama üstleri başları zaten yırtık pırtıktı, lime lime olmuştu. Biz her gece onların ağlama sızlama seslerini ve feryatlarını duyuyorduk; zira İttihatçı zabıtlar ve zaptiyeler onları şiddetle dövüyordu. Birkaç gün sonra onların hepsini götürdüler. Duyduk ki, onları işkencelerle öldürmüşler.” [Sv. 2000: Gth. 226, s. 366.]

Her yerde Ermeni okulları kapatılıyor, Ermeni eğitim ocaklarıyla birlikte Ermeni kiliseleri de harabeye çevriliyor, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Sis Katolikosluğu'yla birleştiriliyor ve Osmanlı Ermenilerinin ruhanî lideri olarak 2. Sahak Habayan Katolikos tanınıyordu.

Rus istihbaratı 15 Mart ve 3 Nisan 1915 tarihli raporlarında, bütün ülkede Ermenilere yönelik tutuklamalar yapıldığını, Erzurum, Dörtöl, Zeytun ve çevre bölgelerde sistematik katliamlar gerçekleştirildiğini, Van, Bitlis ve Muş'ta kanlı çarpışmaların cereyan ettiğini, Eğin'de ve bütün Küçük Ermenistan'da şiddet ve yağmalama olaylarıyla cinayetler olduğunu, iktisadî çöküntü yaşandığını ve genel bir kıyım gerçekleştirildiğini belirtmiştir...

Batı Ermenilerinin korkunç halini Van'ın Hayots Dzor bölgesindeki Kem köyünde doğmuş olan Sirak Manasyan (1905 doğumlu) anlattı: *"4 Mart 1915 günü, toplum ve siyaset adamı İşhan Bey'i"¹², bize komşu Hirç köyünde öldürdükleri haberi ulaştı. İttihatçıların Cevdet Paşa aracılığıyla büyüklerimizi çağırıp topladığı ve başlarını yedikleri dönemdi. O korkunç günlerde, İşhan Bey'i aniden öldürüp kuyuya atarlar. Bununla da yetinmeyerek onun iki çocuğunu da diri diri kuyuya atarlar. Biz bunu duyunca vatandaşlarla birlikte çok korktuk; genel saldırıya hazırlanmaya başladık.*

5 Mart 1915 günü güçlü bir topçu ateşi duyduk. Halk meydanda toplandı ve gitti kiliseye doldu. İttihatçılar zaten önceden seferberlik ilân edip bütün gençleri götürmüşlerdi. Genç kalmadığı için bizimkiler mevkiilerini terkedip komşu köylere gitmek zorundaydılar. Biz Kükants Ermeni köyüne gittik. Orada birkaç bin kişi vardı; bizi samanlıklara yerleştirdiler. Her gün, Ermeniler tutulup gözlerimizin

¹² İşhan: Nikoğayos Poğosi Mikayelyan (1881-1915), Ermeni kurtuluş hareketinde yer alır. Osmanlı makamlarıyla mücadeleye girip Van Ermenilerinin çıkarlarını savunmuş, eğitim işine hız vermiştir. Nisan ayında yapılan Van savunması öncesinde Vali Cevdet Paşa'nın emriyle öldürülmüştür.

önünde asılıyor ya da boğazlanıyordu. Onlardan biri de amcam Petros'tu. O rençperdi. Petros'u o halde görünce tanıyamadık... Biz özel bir samanlıkta tecrit ettiler. Kapıyı kapattılar ve bir de bekçi koydular. Biz bu korkunç olaylardan dehşete kapılmış bir halde, köyden kaçmak istiyorduk. Samanlıkta hayvan yemi bile yoktu. Ben dışarı kaçıp köye gitmeyi başardım. ...Ertesi gün, sık ormanlarla kaplı dağlara çıktık. Kırkır Dağı'nın yamacındaydık. Köyümüzün bulunduğu yer öyle bir yerdi ki biz dağın yamacında yaşıyorduk. Yakınlardan korkunç Şağbat ırmağı ve Şamiram kanalı geçiyordu. Biz dağın tepesine tırmandık; ormanın içinde, Türk ve Kürt ayakta-kımının hayvanlarımızı, yataklarımızı, iç çamaşırlarımızı nasıl yağmaladıklarını gördük. Biz gördük ki her sabah Yeni yetmeler gelip bir hedefe ateş etmeye başlıyorlar. Onlar uzaklaştıklarında bizim çocuklar inip yaklaştılar ve gördüler ki o hedef dedemin kafasıymış. Vcdansızlar dedemi canlı canlı toprağa gömüp kafasını dışarda bırakmış durmadan ateş ediyorlardı. Köye döndüğümüzde, dedemin kokuşmuş cesedini bir şekilde gömdük.

1915 yılını unutamam; o zaman biz dağlardan, köylerden geçtik; mart ayıydı, yağmurlu, tipili korkunç bir soğuk hüküm sürüyordu. Varak'a götüren son köy, Pertak'tı. Biz orada, sokaklarda şişmiş ve çürümüş, çıplak, öldürülmüş insanlar gördük. Pis kokuyorlardı. Varak'a giderken bütün bunların arasından geçtik. Gün ağarırken, Varak dağlarında mevzilenmiş olan gruplar bizi görerek üzerimize ateş etmeye başladılar. Halk dehşete kapılmış ağlıyordu. ...Biz kaçarak Van'a yaklaşıyorduk. Geceleri yol alıyorduk, çünkü gündüz vakti bizi takip ediyorlardı. Van'a yaklaşıp şehir içine gireceğimiz sırada, askerler bizi durdurup erkek aramaya başladılar. Dürbünle seyreden Van kahramanları başladı ateş etmeye. Askerlerden bazıları yere yığıldı bazıları da kaçtı ve biz kurtulduk. Van'a girdik. ...Van'da bizi okul binasına yerleştirdiler. Her sabah Van'ın nefesli çalgılar bandosu müzik çalarak dolaşıyordu, çocuklar da arkasından. Zaten

Van savunması başlamıştı. Bir Ermeni dedi ki: 'Çocuklar, gidin mermi toplayıp getirin ki yenilerini yapsınlar.' Biz gidip mermi topladık ve getirip atölyeye teslim ettik. Gün geldi, Van'da ve Aygestan'da çatışmalar şiddetlendi. Oraya toplanan Vaspurakanlılar büyük bir irade gücüyle hem Aygestan'ı hem de Van'ın merkezini, Kağakamec'i savundular. Bizimkiler hem Aygestan'da hem de Kağakamec'te zorlu çarpışmalara girdiler. Osmanlı askeri Rus Ordusu'nun Salmast'tan Van'a doğru geldiğini duyarak panik içinde uzaklaşmaya başladı. Bizimkiler saldırarak, sadece Osmanlı askerini imha etmekle kalmayıp, top, mermi vs. gibi büyük bir cephane de ele geçirdiler.

"6 Mayıs günü Van Kalesi üzerinde Ermenistan bayrağı dalgalandı. Vaspurakanlılar Rus birliklerini ve Antranik Paşa komutasındaki Ermeni gönüllülerini büyük sevgi gösterileriyle karşıladılar." [Sv. 2000: Gth. 30, s. 101-102.]

Ancak kaçışan gruplar, Van çevresindeki köylerde yaşayan binlerce Ermeni'yi katletmek için yeterince vakit bulmuşlardı. Rus birlikleri Van'a yaklaştıklarında, onların gerisinden giden Ermeni yazarlar, Hovhannes Tumanyan ve Aleksandr Şirvanzade dehşet veren manzaralara şahit olurlar. Hovhannes Tumanyan anılarında şöyle yazıyor: *"...Fırsat buldukları her yerde Ermenileri katletmişler, özellikle de erkekleri; güzel kadınları da yanlarında götürmüşler. Ve vakit bulduklarında, Rus Ordusu'nun ve Ermeni gönüllülerin korkusu çok yakınlarda olmadığı zaman, sadistçe eğlenceler icat etmişler... Ebeveynlerinin önünde çocuklarını boğazlamışlar, çocukların önünde de ebeveynlerini..."* [Tumanyan 1959. s. 212-213.]

Doğal olarak, eğer Ermeniler Van'da meşru müdafaaaya başvurmazlardı, onlar da aynı şekilde şehit olacaklardı. Burada soykırımdan kurtulan Vanlı Ardsrun Harutyunyan'ın (1907 doğumlu) sözlerini hatırlatmakta fayda var: *"Meşru müdafaa, halka karşı şiddete başvurulduğunda doğmaktadır..."* [Sv. 2000: Gth. 35, s. 109.]

Dolayısıyla Van'da, Çatak'da ve diğer yerlerde kahramanca yapılan savunma muharebeleri, İttihat Hükümeti'nin uyguladığı şiddete başkaldıran batı Ermenilerinin haklı bir isyanıydı, onların dünyadaki büyük devletlere yönelttikleri şikâyet sesiydi. Bir halk şarkısından alınan aşağıdaki küçük parça da bunu doğruluyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Van küçük bir şehir ilçeleriyle,
Yüzlerce ve binlerce cesetle doldu,
Ova kırmızı kanla boyandı,
Bulutlar, gök ve yıldızlar gürleyerek
Öyle bir bağırıp emrettiler ki,
Duysun Avrupa ve Amerika.*

[Sv. 2000: Gth. 532, s. 444.]

Ancak ne Avrupa ne de Amerika müdahale etti; savunmasız kalmış halkın imdadına yetişenler sadece ulusal kahramanlar oldu.

Birinci Dünya Harbi'nin başından itibaren, bütün batı Ermenileri gibi Sasonlular da yeni ve vahşice bir zulme, soygunlara ve cinayetlere maruz kalırlar.

1915 yılının Mart ayında önce başıbozuklar Sason'a da hücum ederler. Nisan-mayıs aylarında Sasonlular'ın katıldığı ilk çarpışmalar cereyan eder. Ermeni savaşçılar, askeri birlikler karşısında büyük kayıplar vererek ama kahramanca bir direniş göstererek kahramanca Andok Dağı'nın yamaçlarına çekilirler ve kendilerini oradan savunmaya devam ederler. Haziran ayında Asank bölgesinde şiddetli çarpışmalar cereyan eder. Gomuts Manastırı'ndaki ve Talvorik'teki savaşçılar Kürt çeteleri arasında panik yaratarak Satan köprüsünü ele geçirirler; Ksaklılar onların yardımına yetişir. Sasonlular 30 Temmuz günü Şenik'i kurtarırlar ancak düşman yeni bir taarruzla Andok'un eteklerinde bulunan ahırları ele geçirir.

Andok, Tsovasar ve Gerin Dağları'ndaki Sasonlular, üzerlerine tarruz eden Osmanlı askerine ve Kürtlere karşı kendilerini kahramanca savunurlar. Muş ve ovalarında katliamlardan kurtulup Kana ve Havatorik Dağları'nda barınan otuz bine yakın Ermeni kahramanca direnmektedir. Ancak o savunma direnişi acımasız bir şekilde bastırılır.

"Bize saldırıp başladılar katletmeye", dedi soykırımdan kurtulan Sasonlu Arakel Davtyan (1904 doğumlu), "güzel kızları, güzel kadınları kaçırdılar, götürdüler. Köyümüzde Misak adında bir fedaf vardı. Onun silahı vardı; manastıra girdi ve çarpışmaya başladı. Bizim silahımız yoktu. Sason iki ay direndi. Askerler gelip bizi kuşattılar; başladılar bizlerden bazılarını katletmeye. Yardımımıza koşan olmadı; katlettiler..." [Sv. 2000: Gth. 4, s. 55.]

Sason'un Şenik köyünden görgü tanığı Haçik Haçatıryan (1900 doğumlu) aynı şekilde anlattı: *"Osmanlı ordusu geldi; yaklaşık altmış bin kişiydiler. Gelip köyü kuşattılar. Bizimkiler direndiler. Osmanlı ordusu iki defa köye girdi. İki defasında da bizim fedafiler ve silahı olanlar onları geri püskürttüler. Fedafilerimiz köyün merkezinde toplanmışlardı. Ondan üç gün önce halkımız köyden çekilmiş, çocuklar ve kadınlarla birlikte Andok'a gitmişti. Ben de onlarla gittim. Temmuzun başında Andok'a gittik. Ne ekmek ne su vardı; sadece tuzsuz et bulunuyordu; tuz da yoktu. Kırk beş gün kadar orada kaldık. Savaşanlar savaştı. Askerler Andok'a geldi. Orada da çarpıştılar. Kırk beş gün sonra ekmeğimiz, erzağımız bitti. Ekmek yoktu. Sadece kavrulmuş un kalmıştı. Osmanlı askeri gelip Andok'u istila etti; vadiler çocuk cesetleriyle doldu. Anneler çocuklarını kurtaramadı. Türkler ve Kürtler ateş ediyorlardı; bir mermiyle on kişi yere düşüyordu. Kaçan kurtuldu. Gelinleri götürdüler. Irmağın suyu o kadar çok insan götürdü ki... Sonunda, mermi harcamamak için halkı dağın tepesinden ırmağa atıyorlardı..." [Sv. 2000: Gth. 2, s. 53.]*

Sasonlu başka bir görgü tanığı, Yeğyazar Karapetyan (1886 doğumlu) o tarihsel olayları daha ayrıntılı bir biçimde aktardı: “Kürtler tarafından Ermenilere karşı düzenlenen saldırılar sözde gayri resmî nitelik taşıyordu; ancak genel kanı, bütün bunların hükümetin verdiği tavsiyeler üzerine yapıldığı yönündeydi. Bunun en güçlü kanıtı ise Ermenilerin şikâyetlerine kulak asılmaması, başvurulara cevap verilmemesi idi. Servet Paşa İttihatçıydı; bölgenin komutanıydı ve İslâm’a sadıktı. Dolayısıyla onun da diğer bölgelerdeki paşalar gibi görevini yerine getirmesi gerekmektedir. 10 Haziran gününden itibaren Kürt aşiret reisleri birçok atlıyla beraber sağdan ve soldan Muş’a giriş yapıyor, emirler alıp evlerine geri dönüyorlardı. Kürtleri silahlandırmak için her gece yük arabalarıyla şehir dışına silah ve mermi taşınyordu. Ermeni katliamını başarıyla tamamlamak için hükümet tarafından özel bir plan yapılmış, köyler taksim edilmiş, saldırı günü ve saati öyle bir incelikle belirlenmişti ki Muş ovasındaki yüz beş köyün tamamının imhası, tek bir çocuğun bile canı bağışlanmadan, bir gün içinde tamamıyla sonuçlandırılacaktı. Köylerin taksimi aşağıdaki şekilde yapılmıştı: Muş’un sağ tarafındaki köylerden başlayarak Meğraget nehrinin doğduğu yere kadar olan bölgedeki otuz beş köyde yapılacak katliamlar Hacı Musabek’e bırakılmıştı; onun emrinde üç bin beş yüz kadar Kürt piyade ve atlı vardı. Şehrin kuzeybatı kısmındaki on beş köyde düzenlenecek katliamlar ise Fatkanlı Süleyman Ağa’ya bırakılmıştı; onun emrinde ise silahlı bin Kürt vardı. Aziz Karapet civarındaki yirmi köyde düzenlenecek katliamlar, çete lideri yardımcısı İttihatçı Raşid Efendi’ye bırakılmıştı; onun beş yüz kişilik bir süvari çete gücü bulunuyor, onlara Aziz Karapet Manastırı’nda bulunan birlikler ve Ziyaret Köyü’nde oturan Müdür de kendi jandarmalarıyla katılıyordu. Ovanın kuzeydoğu bölümünde bulunan on beş köyde düzenlenecek katliamlar Cibranlı Dirboyi Cinti’ye, Kolotoyi Zuber’e ve Ağçan Müdürü’ne bırakılmıştı;

onların emrinde binin üzerinde Kürt jandarma vardı. Ovanın doğu kısmında, Çıhur'a bağlı yirmi köyde düzenlenecek katliamlar Şeyh Hazret'e bırakılmıştı; onun emrinde ise Zilan ve Kosur Kürtlerinden oluşan bin iki yüz atlı vardı. Bu düzenli güçler dışında her Müslümana, rastladıkları Ermeni'yi acımadan öldürüp yok etme görevi verilmişti. Mevcut durum aniden değişti. Ermeniler artık köyden şehre gidip geri dönemez oldu. Askerler rastladıkları Ermenileri aşırı derecede dövüp işkenceye maruz bırakıyorlardı. Ölüm vakaları da oluyordu. Bazen yetişkin kadınlar çok gerekli bir şeyi getirmek için şehre gidiyorlardı; onlar da yolda eziyetlere ve onur kırıcı küfürlere maruz kalıyorlardı. Halk endişeye kapılmıştı, insanların gözüne uyku girmiyordu; halk rahat edemiyordu.

22 Haziran günü Bakranlı Kürtlerden yüz atlı geceyi Kırınkan Gölü Dağı'nda geçirdi. 23 Haziran günü bunlardan on atlı köyümüze geldi ve köyün önde gelenlerinden on tane koyun, altmış okka un ve on tane de keçeden yapılmış cüppe vermemizi istedi. Onlar bütün bunları herhangi bir itirazla karşılaşmadan bedava aldılar ve Havatoriklileri eskiden beri tanıdığından mı, vicdan azabından mı bilinmez, Tamoyi Ali şöyle konuştu: 'Ermeniler, ben sizin tuzunuzu ekmeğinizi çok yedim. Şimdi size bir gerçeği söylemem gerekiyor: Sultan'dan, Osmanlı toprağında yaşayan bütün Ermenileri kesmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Şimdi siz ayağa kalkıp uzaktan Silvan Ovası'na bakarsanız, görürsünüz ki buğday tarlalarındaki başaklar büyümüş, birbirlerine yaslanmıştı; ama orada bir serçe dahi göremezsiniz. Orada benzeri görülmemiş bir ıssızlık hüküm sürüyor. Biz o bölgenin Ermenilerini tamamıyla katlettik. Şimdi de hükümet bizi buraya çağırdı ki biz Muş Ovası'nda ve Sason'da yaşayan Ermenileri de katledelim. Buralarda da katliamın başlamasına birkaç gün kaldı ve İsa Mesih'in adını ağzına alan kişinin bu topraklarda canlı kalmaması gerekiyor.' Kürtler istediklerini alıp gittiler; biz ise düşüncelere daldık... Böylece, yüzyıllar boyu bu

topraklara ve bu sapana bağı kalmış Ermenilerin yoğun olduğu bu bölge bir gün bir gece içerisinde insanların yaşamadığı ıssız bir yere dönüştü. Onun asıl sahipleri, yüz beş köyün yetmiş-seksen bin kişiden oluşan her iki cinse mensup Ermeni nüfusu ise acımasız Türklerin ve Kürtlerin eliyle, canavarca bir operasyon sonucunda kılıçtan geçirildi, ateşte yandı ve suda boğuldu. Onların milyonlara varan serveti talan edildi. ...28 Nisan günü Vardavar dinî yortusunun Pazar günüydü; Ermeni ulusunun mutlu bayramı, fakat ne yazık ki o gün Muş Ovası'ndaki Ermeniler için 'mardavar' (insan yakma) gününe dönüştü." [Sv. 2000: Gth. 1, s. 44-45.]

Yukarda bahsi geçen Vardavar gününü Muşlu Şoğer Tonoyan (1901 doğumlu) da anlattı: "1915 yılının Vardavar günü katliam yapıldı. Askerler Dağıstanlı Çeçenler getirip bizi katlettiler. Bizim köyü yağmalamaya geldiler; koyunları, mandaları ve malları alıp götürdüler. Güzel olanları götürdüler. Halamın bir oğlu vardı, gece gündüz benim yanımdaydı, onu da götürdüler. Erkek kalmadı. Küçük büyük herkesi toplayıp Avzut köyünün ahırlarına doldurdular, ateşe verip yaktilar. İnsanları Malkhas Mardo ahırlarına doldurdular, ahırların etrafını ot yığınlarıyla çevirdiler, üzerlerine de petrol döküp ateşe verdiler. Ailemizden altmış kişi o ahırlarda yandı. Gördüğüm o günü, lao ⁽¹³⁾, düşmanım görmesin. Sadece ben ve erkek kardeşim kurtulduk. Önce güzel gelinleri ve kızları götürüp din değiştirttiler; ne kadar genç erkek-bebek var idi ise annelerinin kucağından kapıp zaptiye yapmaya götürdüler. Duman ve ateş ahır sardığında, millet başladı öksürmeye ve boğuldu. Anneler çocuklarını unuttu, lao, gerçek bir Sodom-Gomore durumuydu. Yanan insanlar koşuşturup, duvarlara çarpıyorlardı; yere düşen kendi çocuklarını ayakları altında çiğniyorlardı. O gün kendi gözlerimle gördüğümü, lao, dağlardaki kurtlar görmesin. ...Diyorlar ki, o gün

¹³ Lao: Sason lehçesinde ve diğer lehçelerde kız ya da erkek evlâla konuşurken kullanan, sevgi ifade eden bir sözcük.

yaşananları gören bir molla, dayanamadı, kendini astı. O karışıklıkta insanların büyük bir kısmı boğularak öldü. Ağılın çatısı çöktü, ölümlerin üzerine düştü. ...Keşke ben ve küçük kardeşim de diğer altmış kişi gibi yansaydık da o imansız insanların acımasız ve Allahsız kanununu görmeseydik. Köyümüzü, Vardenis, Mışakhişen, Ağbenis, Avzut, Hivner ve çevredeki diğer köylerin bütün sakinlerini ahırların içinde yaktılar. O gördüğüm günü benim düşmanım görmesin... Ahırın kirişleri yanınca dam çöktü; ahırın üstünde bir gedik oluştu, alev ve duman o delikten dışarı çıktı, bize de hava geldi. Artık hava alabildiğimizden, ben ve amcamın kızı Areg bilincini kaybetmiş olan erkek kardeşimi elinden kolundan tutarak kaldırıp dama çıkardık. Areg'le birlikte yanmış kirişlerin, cesetlerin üzerine basarak o gedikten dışarı çıktık. Dışarı çıktığımızda gördük ki, askerler çember oluşturmuş dans edip eğleniyorlar. Onların söylediği şarkı bugüne kadar kulaklarımda çınlar: 'Yori yavrum yori' [yürü yavrum yürü] deyip kılıçlarını birbirlerine vurarak dans ediyorlardı." [Sv. 2000: Gth. 8, s. 61.]

Muşlu görgü tanığı Sedrak Harutyunyan (1904 doğumlu) da birçokları gibi anlattı: "*Ben sadece bizim köydeki katliamı görmedim, bizim bütün köylerimizin panik halinde kaçışını gördüm. Her tarafta hasır gibi yere serilmiş cesetler vardı...*" [Sv. 2000: Gth. 9, s. 63.]

Ermeni Soykırımı'nın karanlıkta kalmış kısımlarına ışık tutan tarihçi Profesör Vahakn Dadrian Muşluların çektiği tarif edilmesi imkânsız eziyetleri anlatırken şunların altını çiziyor: "...Gerçekten de, Muş şehrinin ve Muş Ovası'nda bulunan 100'e yakın köyün 90.000'e yakın bütün Ermeni nüfusunun katledilmesi Ermeni Soykırımı'nın en dehşet veren ve aynı zamanda da en tüyler ürperten bölümlerinden biri oldu. Üç olay Muş katliamına bu açıdan kendine özgü bir nitelik kazandırmıştır: İlk olarak, Osmanlı ordusu, Kürt çeteleri ve Osmanlı Hükümeti'nin yönetici kadrosu el ele vererek İttihat'ın korkunç planının gerçekleştirilmesine katkıda bulundular;

ikinci olarak, o ordunun verdiği hizmet olağan dışıydı; şöyle ki: On-yirmi tabur Harput'tan özel olarak oraya getirilmiş ve bu taburlar bir top ağıyla Muş'un Ermeni mahallelerini kuşattıktan sonra, korkunç bir gürlemeye neden olan top atışlarıyla o mahalleleri yerle bir ederek Ermeni nüfusu kendi evlerinin yıkıntıları altında yok etmişlerdir; halbuki sadece birkaç ev tahkim edilmiş ve silahlı direniş göstermekteydi; üçüncü olarak, Muş Ovası'nın yetmiş bin-seksen bine varan Ermeni nüfusunun ezici çoğunluğunu, yani kadınları, çocukları ve yaşlıları samanlıklara ve ahırlara tıkarak hepsini ateşe verip diri diri yaktılar..." [Dadrian 1995: s. 14.]

Hınıs'lı Hırant Gasparyan (1908 doğumlu) ise şöyle anlattı: *"Ben ne gördüysem, onu anlattım size. Gördüklerim tümüyle gözümün önündedir. Hınıs'tan hiçbir şey getirmedik. Sadece canımızı kurtardık. Sülalemizde yüz kırk üç kişi vardı; bir kız kardeş, bir erkek kardeş, annem ve ben kurtulduk..." [Sv. 2000: Gth. 12, s. 71.]*

Eğer 143 candan oluşan büyük sülaleden sadece dört kişi kurtulmuş ise o halde faşistlerin gaz odalarının prototipleri olan ateşe verilmiş ahırlarda ve samanlıklarda kaç bin Ermeni'nin, Yahudi soykırımından çok önce kurban edildiğini tahayyül etmek mümkündür.

Bu tarihî olaylarla ilgili olarak şu halk şarkısı da bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*... Sason bölgesi ormanlarıyla,
Çevrili sur gibi yüksek dağlarıyla,
Hep karşı koydu Osmanlı askerine
Sıcak kan kokar Sason.*

[Sv. 2000: Gth. 531, s. 443.]

Kahraman Şebinkarahisar, Çatak, Erzurum, Pontos, Muş, Sivas, Harput, Malatya ve Diyarbakır şehirlerinden, batı ve orta Anadolu'da

Ermenilerin yaşadığı bölgelerden, İzmit'ten, Bursa'dan, Ankara'dan, Konya'dan ve başka yerlerden sonsuz acılar yükseliyordu. Tarif edilemez bir zulümle, çocuklara bile acımadan, herkesi imha ediyorlardı.

Ve Rus orduları geri çekildiklerinde, onların arkasından Van, Sason, Çatak, Şebinkarahisar, Muş, Bitlis, Eleşkirt, Beyazıt, Bayburt, Erzurum ve diğer yerleşim yerlerindeki Ermeniler de mecburen Doğu Ermenistan'a göç ederler. Onlar gözyaşlarıyla çaresizlik içinde kendi memleketlerini, kendi bin yıllık tarihî vatanlarını terk ediyorlar ve sızlanarak göç yolunu tutuyorlardı. O tarif edilemez büyük ulusal acıyı soykırımdan kurtulmuş yetenekli Şoğer Tono-yan (1901 doğumlu) kendi bestelediği ağıtta özetlemiştir. [orijinali Ermenicedir]:

*Sahipsiz bıraktık Muş'un güzel ovalarını ve çayırlarını
Kutsal konutlarımızı, evlerimizi, damlarımızı ve vatanı
Kiliseler ve manastırlar, kitaplar, kanunlar ve İnciller
Sahipsiz kaldılar, düştüler itin ağzına*

[Sv. 2000: Gth. 557, s. 453.]

Göç gerçek bir trajediydi.

Vanlı Varduhi Potikyan (1912 doğumlu) o dehşet veren kargaşayı acıyla yeniden hatırladı: "...Ah düşmanım bile o günü görmesin. Vay! Keşke o gün kara olsaydı. Biz gelip Berkri köprüsünün yakınına ulaştık. Birden millet 'kaçın!' diye bağırdı. Karanlıkta gördük ki Bekri vadisi dar bir vadiydi; ırmağa ulaşmadan Kürtler saldırdı. Ermeniler kaçarken ayakları kayıyor ve ırmağa düşüp boğuluyorlardı. Kimisi hayvan sırtında ırmağı geçmek istiyordu, kimisi suya girince, akıntı onu sürüklüyordu. Bağılıyor, inliyor, ağlıyorlardı. Kürtler üzerimize ateş ediyorlardı. Anne çocuğunu unuttu..." [Sv. 2000: Gth. 49, s. 128.]

Aşağıdaki renkli halk şarkısı göçün o korkunç izlenimlerinin doğrudan etkisi altında bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Berkri' nin kara dağından eşkiya aşağı indi,
Binlerce ceset yerlere serildi,
Mahvolasın sen, vicdansız Berkri nehri,
Binlerin kanını içtin sen.*

[Sv. 2000: Gth. 344, s. 414.]

İnsanlar, çok sayıda kayıp vererek, kederli, bitkin ve acı içinde toz bulutlar arasında sel gibi ilerliyorlardı. Soykırımından kurtulan Şoğer Tonoyan (1901 doğumlu) aşağıdaki ağıtı bestelemiş [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*... Kağnılar geldi sallanarak,
Analar geldi mırıldanarak...*

[Sv. 2000: Gth. 344, s. 414.]

Daha sonra meşhur bir kimyacı olan Vanlı Ağası Kankanyan'dan (1904 doğumlu), nasıl göçettiklerini anlatmasını rica ettiğimizde, o geçmişini üzüntü ve gözyaşlarıyla tekrar yaşayarak, şöyle dedi: "...İğdir'a varana kadar yağmurun ve güneşin altında, çamurlar içinde, yarı aç ve susuz on günlük yol katettik. Yolda, Kürtler sık sık saldırıyor, insanları katledip soyuyordu. Bu olaylar özellikle yığılmaların olduğu Bandimahi köprüsü (Berkri) yakınında cereyan etti. Onların eline geçmemek için nice anneler çocuklarını kucaklamış vaziyette o köprüden suya atladı. Yolda öldürülenleri ve ölenleri yol kenarında bırakıyorlardı, çoğu zaman üzerlerine toprak bile örtmüyorlardı. Ben gömülmemiş ceset görmekten o kadar etkilendim ki, yüreğime bir hüznün çöktü ve bu durum bugüne kadar da sürüyor." [Sv. 2000: Gth. 28, s. 98.]

Varını yoğunu yitirmiş, bitkin düşmüş batı Ermenileri yakınlarını yollarda gömülmemiş vaziyette bırakarak, büyük zorluklarla, aynı kaderi paylaşacak olan İğdir'a (Surmalu-Sürmeli) ulaşırlar. Sürmeli hakkında bestelenmiş halk şarkısının sözlerini bize, halk tarafından sevilen tanınmış şarkıcı, soykırımdan kurtulan Çatak Hayrik Muradyan (1905 doğumlu) aktarmıştır [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Ay Surmalu! Can Surmalu!

Yok artık çan sesi, yok Ermeni dili,

Döndün yuvası yıkık kurtlarla dolu ormana,

Okullarıyla zengin, kalabalık ilçe.

[Sv. 2000: Gth. 559, s. 453.]

Kilikya Ermenileri de korkunç bir kâbus yaşadı.

Ekonomik açıdan istisnâî bir önem arzeden Berlin-Bağdat demiryolu Ermenilerin yoğun olduğu Kilikya'dan geçiyordu. Bu durum İttihatçı hükümeti endişelendiriyordu; zira Kilikya'nın çalışkan ve faal Ermenileri parlak iktisadî durumları sayesinde ekonomiye hâkim olabilirlerdi. Dağlık Kilikya'daki Ermeni köyleri ve kasabaları Haçın ve Zeytun'dan Dört Yol'a kadar yayılıyorlardı. Bu köylerin sakinleri ipek dokumacılığı, halıcılık, dokumacılık ve diğer ulusal zanaatlarla iştigal etmekle birlikte, genç nesil, orada faaliyet gösteren Ermeni ve yabancı okullar ve kolejler sayesinde oldukça iyi eğitim görmüştü. Bu okullar onların ruh ve bilinçlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bundan başka, 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşından sonra vaat edilen ama hayata geçirilmeyen "reformlar"la bağlantılı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde başgösteren şiddet olayları ve katliamlar, doğuştan hürriyet âşığı Kilikyalıları henüz nihaî olarak yok etmemişti. Kilikya'nın kartal yuvası Zeytun zaten çoktandır Osmanlı despotizminin

öfkесinin odağı haline gelmişti. Dolayısıyla artık cesur Zeytunlularla da hesaplaşma zamanıydı.

Bu tarihî olayların ayrıntıları soykırımdan kurtulan Zeytunlu görgü tanıklarının anlattıkları anılarda izah edilmiştir: Bu şahitler Gürcü Keşişyan (1900 doğumlu), Karapet Tozluyan (1903 doğumlu), Hovsep Bıstikyan (1903 doğumlu), Eva Çulyan (1903 doğumlu), Sedrak Gaybakyan (1903 doğumlu), Samvel Arcikyan (1907 doğumlu) ve Gayane Aturyan'dır (1909 doğumlu). [Sv. 2000: Gth. 137-143, s. 254-269.]

Son Ermeni Krallığı'nın (11.-14. yüzyıl) sadık mirasçıları ve geçmişte verilen ulusal kurtuluş mücadelelerinden kalma şanlı geleneklere sahip olan Kilikyalılar bu defa da fedakârca bir mücadeleye girebilirlerdi; ama Kilikya Katolikosu Sahak Habayan ve önde gelen Ermeniler buna engel oldular; onlar Osmanlı Hükümeti'nin yalan vaatlerine kanarak, "Ufak bir hareketin ülkede yaşayan bütün Ermenileri tehlikeye atacağını" savunarak, "itaat etme" telkininde bulundular.

Zaten Osmanlı Hükümeti, başka yerlerde olduğu gibi Kilikya'da da Ermenilerin silahlarını toplamış, gençleri silah altına almıştı, ancak o gençlerden birçoğu askerden kaçmayı ve Zeytun'da saklanmayı başarmıştı. Hurşit Paşa üç bin kişilik kuvvetle gelip, Berzinka Dağı üzerinde inşa edilmiş olan eski Aziz Astvadzadzin Manastırı'na sığınan asker kaçaklarının teslim olmasını talep eder. 25 Mart 1915 günü düşman manastırı top ateşine tutmaya başlar. Panos Çakıryan komutasındaki Zeytunlu müdaafiler, az sayıdaki mermilerini tutumlu bir biçimde kullanarak düşmana karşılık verirler.

"...Manastır Zeytun'un tam karşısındaydı", -diye anlattı Karapet Tozluyan (1903 doğumlu)- "biz Zeytunlular durmuş seyrediyorduk. Bir de gördük ki birkaç asker manastırı yakmak için tenekeyle gazyacı götürüyor. Ama, eşkıyalar manastırın içinden onları vurup öldürdüler..." [Sv. 2000: Gth. 139, s. 262.]

9 Nisan günü Zeytun'un önde gelenlerinden 300 kişi kışlaya götürülür, daha sonra da onların aileleri. Bütün o insanları bilinmeyen yerlere sürgün ederler. Bunlar sürgüne gönderilen ilk insanlardı. Zeytun tehciri başlar. Önce Manastır mahallesi boşaltılır, daha sonra Zeytun çevresindeki köyler. Ondan sonra da kartal yuvası Zeytun harabeye çevrilir.

1915 ilkbaharından itibaren Kilikya'da Ermeni tehciri ve kıyımı başlar. Bunun ardından Maraş, Antep, Haçın, Antakya, İskenderun, Kesab ve Ermeniler'in yaşadığı diğer bölgeler boşalmaya başlar.

*Sürgünlük çıktı, köy boşaldı,
Benim kıymetli malım Taciklere kaldı,
Çoluk-çocuk yolcu olduk,
Alan-talanı başladı.*

[Sv. 2000: Gth. 366, s. 418.]

Yakın Doğu misyonerlerinin başkanı Johannes Lepsius, "*Ermenistan Katliamları*" başlıklı gizli raporunda Zeytun tehcirinden bahsederken şöyle diyor: "*Bütün Zeytunlu Ermeni nüfusun tabi tutulduğu sürgün kısa bir süre içerisinde, halkın birbirini takip eden kabilelere bölünmesiyle gerçekleştirildi. Onlar yaklaşık yirmi bin kişiydiler. Şehrin dört mahallesi vardı. Şehrin sakinlerini birbirleri ardından, çoğu zaman kadın ve çocukları erkeklerden ayırarak götürdüler. Her meslekten birer kişi olmak üzere sadece altı Ermeni şehirde kalabildi. Sürgün haftalar sürdü. Mayısın ikinci yarısında Zeytun tamamıyla tahliye edilmişti. Zeytun sakinlerinden altı-sekiz bin kişi Konya ve Ereğli arasındaki Karapınar ve Süleymaniye isimli bataklık bölgelere, on beş-on altı bin kişi de Mezopotamya ovasında bulunan, Fırat nehri üzerindeki Deir-es-Zor'a gönderildi. Sonu gelmek bilmeyen kervanlar Maraş'tan, Adana'dan ve Halep'ten geçti. Yiyecek yetersizdi, onları bir yere yerleştirmek, hattâ sürgünü tamamlamak için bile hiçbir şey yapılmadı...*" [Galustyan 1934: s. 178.]

“Ermenilerin Yok Edilmesi: Alman Yöntemi-İttihatçı İş” adlı çalışmasında Fransız siyaset yazarı René Pinon, *“Ermeni Tehciri sadece sinsice gizli tutulmuş bir ölüm fermanıydı”*, diye yazmıştır. [Pinon 1916. s. 27.]

Sürgün yollarında, insafsız zaptiyeler ve asker üniforması giymiş hapisanelerden salıverilen katiller herkesi soyuyor, insanları kaçııyor, kadınları ve kızları kirletiyorlardı.

Silahsız ve yöneticilerinden yoksun, çaresiz kalmış Ermeni halkı kamçı ve süngü darbelerine maruz kalarak, yaşlı gözlerle, doğup büyüdüğü zengin yurdundan sürgüne gönderiliyordu. Osmanlı Hükümeti’nin güttüğü soykırım politikası ülkedeki Ermenilerin yaşadığı hemen hemen bütün bölgeleri kapsıyordu.

Basenli [Pasinler] İshkan Haykazyan (1909 doğumlu) düşüncelerini bizimle paylaşarak şöyle dedi: *“Bazen geçmişte yaşadıklarımı düşünüyorum; İttihatçıların silahsız Ermeni halkını nasıl acımasızca katlettiklerini. Doğrudur, savaşta (İkinci Dünya Harbinde - V.S.) biz de dövüştük, insan da öldürdük, ama o bir savaştı, her iki tarafın da silahı vardı. Ermeni halkı ise o zaman tamamen korumasız ve silahsızdı...”* [Sv. 2000: Gth. 93, s. 199.]

Ermeniler hem memleketlerinde hem de sürgün edildikleri yerlerde katlediliyorlardı: Mezopotamya’nın uçsuz bucaksız çöllerinde, özellikle de Rakka’da, Havran’da, Ras-ül-Ayn’de, Meskene’de, Suruç’ta, Deir-es-Zor’da ve başka yerlerde.

Sürgünün sebebiyet verdiği mahrumiyetlere katlandıktan sonra çöldeki Arapların yanında varlığını sürdüren Beylanlı Martiros Güzelyan (1898 doğumlu) kendi geçmişini büyük bir öfkeyle hatırladı: *“Onların yatağanı Ermeni ocaklarını darmadağın etti. Varımızı yoğunuzu çaldılar, evimizi barkımızı alt üst ettiler, bizi de Arabistan çöllerine sürdüler, aç, susuz, dilenerek gidiyorduk, nereye gittiğimizi biz de bilmiyorduk...”* [Sv. 2000: Gth. 175, s. 314.]

İzmit’li Muşeg Hakobyan (1890 doğumlu) sürgün yollarında çektiği eziyeti benzer bir derin üzüntüyle hatırladı: *“Evimizi yıktılar,*

içindekileri de çaldılar, hayvanlarımızı sürüp götürdüler. Sürgün yolunda emir geldi: kişi başına birer altın toplansın diye... O kadar acımasızdılar ki bizi yormak için geçtiğimiz yoldan bizi geri döndürüp yeniden dağlardan vadilerden geçiriyorlardı ki yorulup kırılalım. Zaten ne ekmek vardı ne de su..." [Sv. 2000: Gth. 228, s. 368-369.]

Bursalı görgü tanığı Davit Davtyan (1908 doğumlu) anlattı: "... Sülalemiz altmış iki kişiden ibaretti. Sadece dört kişi geri döndük. Bazılarını askere aldılar ve orada katlettiler, bazıları sürgün yollarında öldü, katledildi. Büyük zorluklarla ordudan firar eden dayımı takip edip öldürdüler. Babam da ordudan firar etmiş ve Mütarekeye kadar Konya'daki bir çiftlikte saklanmıştı. Annem, kız kardeşim, büyükbabam sürgün yollarında bitlerden dolayı tifüse yakalandılar. Konya'nın kurak ovalarında aç susuz yürüyorduk..." [Sv. 2000: Gth. 235, s. 372.]

Bursa şehrinden görgü tanığı Avetis Norikyan da şunları anlattı: "Dört yıl orada kaldık. Kırılarda ot topluyorduk, buğday hasatından geri kalan son taneleri toplayıp yiyorduk. Ama büyükannem yolda öldü. Benim üç amcamı aileleriyle birlikte Der-es- Zor'a sürmüşlerdi ve hepsi de katledilmişti." [Sv. 2000: Gth. 236, s. 374.]

Afyonkarahisarlı Sümbül Berberyan (1909 doğumlu) 80 yaşında çalışkan ve dinamik bir kadındı. Biz kendisinden geçmişini anlatmasını rica ettiğimizde, önce reddetti, heyecanlanmaya, sonra da ağlayıp kendi kendine mırıldanmaya başladı. Anladık ki o kendi kendine bestelediği ağıtı söylüyordu. Mutsuz geçen yaşamının hikâyesi olan o hüznü şarkı, anlattığı anıları arada bir kesiyor ve anlatım şarkıyla devam ediyordu. O başlı başına bir trajedi idi. İşte onun anılarından bir bölüm: "Ben babamı hatırlamıyorum. Onu öldürmüşlerdi. Dayımı da işkencelerle öldürmüşlerdi. Ağabeyimi askere aldılar... Sonra erkek kardeşimi de götürdüler. Sonradan duyduk ki onları on yedi Ermeni gençle birlikte gece vakti öldürüp köyün köprüsünün altına atmışlar. Öyle ki, sürgüne gittiğimizde

yanımızda hiç erkek kalmamıştı. Der Zor'da beş teyzemi de kaçırp götürdüler; sonra da onların kafalarını kesip süngülerin ucuna geçirdiler ki görelim. Onların cesetlerini de Fırat Nehri'ne attılar. Annemin halasının sadece yarısını bulduk; onu annem gömdü... Herkesi katlettiler, kimseyi sağ bırakmadılar. Ağlamaktan annemin gözleri kör oldu..." [Sv. 2000: Gth. 200, s. 335-336.]

Yozgatlı Arşakuhi Petrosyan (1903 doğumlu) olanları hatırlamaya yüreğinin dayanmayacağını öne sürerek başlangıçta anılarını anlatmayı reddediyordu, ancak sonra, güç toplayarak, sonu gelmez anılarını anlatmaya başladı. Bunlardan sadece bir bölüm aktarıyoruz: "... Yozgat dağlarında altı gün yürüdük. Su yoktu, ekmek yoktu. Susuzluktan halkın ağzı kuruyordu... Bizi sürekli, koyunlar gibi götürüyorlardı. Bir de baktık ki arkamızdan, üstleri başları kanlar içinde, dövülmüş, eziyet edilmiş, soyulmuş Ermeniler bize yaklaşırlar ve dediler ki: 'Vay, keşke biz de de sizinle gelseydik' ve başladılar ağlamaya... bu arada Jandarmalar gelip başladılar bağırıp çağırmaya, bizleri birbirimizden uzaklaştırmaya. 'Birbirlerinizden uzak durun' diye bağırıyorlardı. O Ermeniler de bizden beter altı gün aç yürümüşler hem de dayak yiyerek ve yaralı bir halde... O karışıklıkta birden kara bir bulut gelip bizi kapladı. Jandarmalar bizi kaybetti. Biz başladık o Ermenilere elimizden geldiğince yardım etmeye. Onlara biraz ekmek kırıntısı veya ot veriyorduk veya elbiselerimizi yırtıp onların yaralarını sarıyorduk. O insafsız Allahsızların yarın bizi de aynı duruma düşüreceğini düşünmüyorduk... Siyah bulutlar bizden uzaklaşınca jandarmalar yeniden işe koyuldular; biri kırbaçla, diğeri zincirle ilerlememiz için bize vuruyordu. Sözde rahat edelim diye bizi götürüp evlere soktular. Gece üstümüze hücum ettiler, kapıları söktüler ve silahlarla üstümüze saldırdılar. Annemin elbiselerinin içine dikili altınlar vardı, onları alıp götürdüler. Kalan ne varsa onu da çaldılar; bizi anadan doğma bir halde bıraktılar... Bir de baktık ki bir tellal geldi; başladı

bağırma: 'Haydi! gâvur kesmeye gidelim, balta kürek alalım, gâvur kesmeye gidelim!' Bunlar aklıma gelince kalbim duracak gibi oluyor... Orada bir Türk köyü vardı. Türk kadınlar gelip bizim için gözyaşı döktüler, öyle bir ağladılar ki sanki önlerine cenaze konmuştu. Yaralı Ermeniler boğazlamadan evvel elbiselerini üzerlerinden çıkardılar ki içlerine dikili altınlar kendilerine kalsın. Tenekeler altınla dolmuştu. O yaralı Ermenileri götürüp bizden az ötede vadinin ağzında boğazladılar. Ermeniler boğazlanırken, onlar gelip boğazlananların üzerinde altın arıyorlardı... Biz bir yandan durmadan ağlıyor, bir yandan da titriyorduk. Hepimiz de kadın, kız ve çocuktuk, içimizde erkek yoktu. İki tane on yedi yaşında oğlan vardı; onları da denklerin altına saklamışlardı ki bulamasınlar. Ağlamalar, sızlamalar duyuluyordu... 'Allah yardım etsin!', 'Allahınızdan bulun!', 'Alçaklar!' Bir de baktık ki yüksek rütbeli zabıtlar gelip, bizimle tatlılıkla konuşmaya başladılar: 'Bacılar, anneler, sizden rica ediyoruz; Din değiştirmeye iyi karar verin. Siz boğazlananları gördünüz. Onlar gibi olmak ister misiniz? Din değiştirirseniz daha iyi değil mi? Yoksa sizi de onlar gibi boğazlayacağız...' Aman yavrum, hangi birini söyleyeyim, hangi birini itiraf edeyim? Benim başıma gelen, pişmiş tavuğun başına gelmemiştir..." [Sv. 2000: Gth. 212, s. 345-346.] Ve zavallı yaşlı kadın göz yaşlarına boğuldu.

Eskişehir'den Samvel Patryan (1900 doğumlu) geçtikleri yerleri ve çektikleri eziyetleri hatırlıyordu: "...1915 yılında bizi sürgüne gönderdiklerinde, bizi Eskişehir'den önce Sivrihisar'a sonra Haymana'ya daha sonra ise Kırşehir'e nasıl yayan götürdüklerini hatırlıyorum. Sonra da bizi Kayseri'ye tekrar yayan götürdüler. Yolda neler görmedik, neler çekmedik ki!" [Sv. 2000: Gth. 204, s. 339.]

"...Köyümüzden sadece ben hayatta kaldım", diyen 80 yaşındaki Zeytunlu Eva Çulyan (1903 doğumlu) gözyaşlarıyla anlattı:

“Gelip herkesi köyden çıkardılar. Yürümemiz için bize kamçıyla vuruyorlardı. Ellerimizi arkadan bağlayarak, hepimizi götürüp kışla gibi yüksek bir yere doldurdular. Orada bıçak ve baltalarla birinin elini, diğerinin ayağını, bir diğerinin de kolunu kestiler. Bizi çırılçıplak soydular... çırılçıplaktık, ne don, ne gömlek kalmıştı. Orası Der Zor’du... Sabahleyin gelip bizi toplayarak yeniden başladılar katledip suya atmaya. Mağaranın altından Habur nehri akıyordu. Birinin kafasını, diğerinin ayağını, bir diğerinin elini keserek kopardılar ve hepsini de yere birbiri üstüne yığdılar. Ölmemiş insanlar vardı ama kemikleri kırılmıştı; biri ağlıyor, diğeri inliyordu; bir yandan kan kokusu, diğer yandan açlık... Canlı olanlar ölülerin etini yemeye başladı...” [Sv. 2000: Gth. 140, s. 266.]

Harput’lu Aram Köseyan (1908 doğumlu) da şöyle anlattı: *“1915’te bizi Harput’tan sürme emri verildiğinde ben yedi yaşındaydım. Giyinip kuşanıp, süslenip püslenerek yola çıktık, sanki düğüne gidiyorduk. Yolda soygun başladı, hem de bir kere değil, ardı ardına kim ne bulduysa kaçırıyordu. Sonunda sadece iç çamaşırlarımızla kalmıştık; zaten onlar da lime lime olmuştu... Annem yerde yatan ölüleri görmemem için gözlerimi kapatıyordu. Sonra annem ve kardeşim yolda kaldılar; yürüyemediler. Öldüler mi, ne oldular bilmiyorum. ...Arkamızdan geliyor, benim gibi çocukları topluyorlardı. Bizi öldürecekler miydi yoksa evlât mı edineceklerdi bilmiyordum. O kadar yürümüştük ki takatimiz kesilmişti. Sonunda durma emri verildi. Bir vadide durduk. Başladılar büyüklere sormaya: ‘Ermeni misin, yoksa Türk mü?’; ‘Ermeniyim’ diyenleri bir tarafa diziıyorlardı, ‘Türküm’ diyenleri, de öteki tarafa. ‘Ermeniyim’ diyenlerin hepsini uzaklara götürüp boğazladılar. ‘Türküm’ diyenler kurtuldu...” [Sv. 2000: Gth. 115, s. 228-229.]*

Bu dehşet veren izlenimlerin etkisi altında, ıstırap çeken halkın yürek parçalayan ağıtı bestelenmiştir. [orijinali Ermenicedir]:

*Bülbül de öter, 'Bahar geldi!' diye,
Deşme yaramı, derindir derin,
Aman! Merhametli Tanrım nedir bu Der Zor?
Ağlaya ağlaya gözlerimiz görmez oldu.*

[Sv. 2000: Gth. 364, s. 418.]

Ve Ermenice konuşmak da yasak olduğu için onlar kendi acılarını ve ıstıraplarını büyük ölçüde Türkçe ifade etmeye mecbur kalmışlardır.

Tarihsel değeri olan ve gerçek olaylara dayanan bu şarkıları farklı bölgelerde soykırımdan kurtulanlardan elde ederek, farklı zamanlarda, çeşitli versiyonlarıyla yazıya döktük. Bu nitelik de kanıtlamaktadır ki bu şarkılar tarihsel olayların sanatsal bir yansıması olarak bütün halka aittir. Destan niteliği taşıyan “*Der Zor Çölleri-nde*” başlıklı 70’i aşkın dördlük, temaları ve nakaratlarının benzerliğiyle birbirine bağlanmakta ve Ermenilerin çektiği tarifsiz ıstırapları anlatmaktadır.

Soykırımdan kurtulanlardan biri olarak, bana ilk Türkçe şarkıyı söyleyen Yeğisabet Kalaşyan (1888, Musa Dağ doğumlu), mutsuz geçen hayatını şöyle anlattı: “*Arabistan çölünde olduğumuz zaman hayvanlara benziyorduk: ne giysimiz vardı ne de yaşam için gerekli imkânlar; yıkanmak da mümkün değildi... Doğal ihtiyaçlarını yaparken bile jandarma başında beklerdi; ne kadın tanıyorlardı ne kız ne de namus... Yemek mi, ne yemeği? Ot topluyor, hayvanlar gibi ot yiyorduk. Tuz bulduğumuzda otu tuza buluyorduk, öyle daha lezzetli oluyordu. Bazen uzaktan Araplar görünürlerdi; Bedevi Arapların çok koyunu vardı ama evleri barkları yoktu, çadırlarda yaşıyorlardı. O Araplar bize acıyorlardı, biraz pilav verdiklerinde ellerimizle-parmaklarımızla çabucak yutuyorduk, çünkü can tatlıdır... Benim üç yavrucağım da sürgün yollarında öldü. O yüzden bu yaşımda yapayalnız kaldım...*” [Sv. 2000: Gth. 367, s. 418-419.]

70 yaşındaki bu kadın, Ermeniler tarafından bestelenmiş Deir-es-Zor şarkıları dizisinden Türkçe dörtlükleri bize ilk defa 1956 yılında Erivan'ın Vardaşen mahallesinde aktardı. Kendi acı geçmişi, kaybettiği evlâtlarını anımsayarak o şarkıları söylerken gözlelerinden hiç durmadan yaşlar akıyordu, sesi kısılıyor ve artık şarkı söyleyemez oluyordu, biraz nefes alıp tekrar şarkı söylemeye ve ağlamaya başlıyordu.

Anılarını bize aktaranların verdikleri bilgilere göre katliam nisan ayında Paskalya yortusu dönemine rastlayan pazar günü, İsa'nın çarmıha gerildiği gün başlamış ki, böylece Ermeniler de İsa'nın çektiği eziyetleri çeksin. "Ermeniler Paskalya yurmurtalarını kendi kanlarıyla boyayacak" diyorlardı. Ermenilerin çektiği ıstırap ise yürek sızlatan bir şarkı olmuştı:

*Zatik-kiraki ⁽¹⁴⁾ çadır söktüler,
Bütün Ermenileri çöle döktüler,
Keçi gibi Ermenileri kesdiler,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 386, s. 421.]

Ve Ermeniler tarif edilemez eziyetler çekmeye başlıyor:

*Ağaçlardan kuş uçtu,
Yandı yürek tutuştu,
Yanma yüreğim, yanma!
Bu ayrılık bize düşdü,
Bu muhacırlık bize düşdü,
Bu Derzorluk ⁽¹⁵⁾ bize düşdü.*

[Sv. 2000: Gth. 367, s. 419.]

¹⁴ Türkçe şarkıda Ermenice "Zatik-Kiraki" [Paskalya-Pazar] sözcükleri kullanılmıştır.

¹⁵ Sürgün yeri Deir-es-Zor

Deir-es-Zor çölü, sağ kurtulma şansının olmadığı, Ermeni Soy-kırımı'nın mezarlığına dönüşmüştü:

*Der Zor' a gidersem gelemem belki,
Ne ekmek ne su ölürüm belki.*

[Sv. 2000: Gth. 368, s. 419.]

Kitle iletişim araçları suskundu. Tek suçu Ermeni olmak olan çalışan, yaratıcı, çok eski bir ulus, uygar insanlığın gözleri önünde şehit ediliyor, yok ediliyordu.

*Der Zor' a varmadan
Ermeni muhaciri oturmuş
Hongur-hongur ağlıyor...*

[Sv. 2000: Gth. 368, s. 419.]

Çünkü Ermenilerin durumu korkunçtu:

*Der Zor çölünde üç ağaç incir,
Elimde kelepçe, boynumda zincir,
Zincir kııldadıkca, yüreğim incir;
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 391, s. 421.]

Sürgün edilen Ermeniler o ölüm yolundan yakıcı güneşin altında yalınayak, kanlar içinde ve susamış bir halde geçiyorlardı:

*Der Zor çölünde bitmedi yeşil,
Kurşuna düzdüler elli bin kişi.
Merakdan döküldü milletin dişi,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 388, s. 421.]

Ve herşey kurşuna dizilenlerin kanıyla boyanmıştı:

*Der Zor çölleri büründü duman,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
İnsan ve yeşil boyandı kana,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 370, s. 419.]

Ermeni halkı acımasızca yok ediliyordu:

*Der Zor çölünde çürüdüm kaldım,
Kargalara tahin oldum kaldım,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 409, s. 423.]

Hayatta kalanların durumu ise daha da kötüydü:

*Der Zor çölünde yaralı çoktur,
Gelme, doktor, gelme, çaresi yoktur,
Allah' dan başka kimsemiz yoktur,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 410, s. 424.]

Ermeni halkı ise acılarının içinde yalnız ve kimsesizdi. Onların hüznünlü şarkısı bir duaya dönüşmüştü.

*Çıka çıka çıktım yokuş başına,
Neler geldi Ermeninin başına!
Hızor ⁽¹⁶⁾ Allah, hızor ⁽¹⁶⁾, yetiş!
Ermeni milletini kurtar, geçir!*

[Sv. 2000: Gth. 432, s. 426.]

¹⁶ "Türkçe şarkıda Ermenice "hızor" [kudretli] kelimesi kullanılmıştır.

Halkın trajik durumu doğanın pırl pırl güzelliğiyle bir tezat oluşturuyor. Doğanın bu güzelliğine kayıtsız kalan “Osmanlı askeri” Ermenileri öldürmek için “silahını yağıyor”:

*Sabahtan kalkdım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağıyor,
Ermeniye baktım yaman ağıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 394, s. 422.]

Çölün havası ise çürüten ceset kokularıyla dolmuştu:

*Der Zor'un içinde naneler biter,
Ölmüşlerin kokusu dünyaya yeter,
Bu sürgünlük bize ölümden beter,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 381, s. 420.]

Kirlenen sadece çölün havası değildi, suya da zehir katılmıştı:

*Der Zor'un içinde zincirli kuyu,
Ermeniler içtiler zehirli suyu...*

[Sv. 2000: Gth. 421, s. 425.]

Toplumsal felâkete bir de doğal afet, tifo salgını eklenmişti:

*Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,
Ermeni muhaciri tifoya düşmüş,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 379, s. 420.]

Bu şarkının başka bir versiyonu şöyle:

*Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,
Ermeni muhaciri açlıktan ölmüş,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 380, s. 420.]

Her yeri etkisi altına alan bu felâketten kurtuluş yoktu, çünkü hayatta kalanların durumu daha da kötüydü. O andan itibaren, tüyler ürperten manzaralar birbirini takip eder:

*Der Zor çölünde uzanmış yatmış,
Kellesi yokdur ki yüzüne bakayım,
Ermeniler bu güne ulaşmış,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 431, s. 426.]

Ve onların can çekişirken çıkardıkları boğuk iniltiler duyuluyordu:

*Sıvaz'dan çıktım başım selamet,
Der Zor'a varınca koptu kıyamet,
Bu kadar muhacir kime emanet?
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 377, s. 420.]

“Dininin uğruna ölen Ermeniler”in sayısız cesetleri her yere dağılmıştı, çünkü Osmanlı askeri “kasap” dönmüştü:

*Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,*

*Osmanlı efratı dönmüş kasapa,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 373, s. 419.]

Ermeni halkı tarif edilmesi imkânsız eziyetlerle ölüm yolundan geçmekteydi:

*Gide gide, gitmez oldu dizlerim,
Ağla ağla, görmez oldu gözlerim,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 382, s. 420.]

Daha da korkunç olaylar cereyan etmiş, sürgüne gönderilenler yürüyemeyecek durumdaki yaşlı ebeveynlerini yolda bırakmaya mecbur kalarak, askerlerin kırbaç darbeleri altında kendi ölüm yollarına gözleri yaşlı devam etmek zorunda kalmışlardır. Zeytunlu [Süleymanlı] Gayane Aturyan (1909 doğumlu) ve Adapazar'lı Sirena Alacacıyan (1910 doğumlu) ve diğer birçok kişi o konuda bize anılarını anlattı ve çeşitli şarkı versiyonları aktardı:

*Der Zor çölünde yoruldu kaldım,
Anamı, babamı yolda bıraktım,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 405, s. 423.]

Burada soykırımdan kurtulan Erzincan'lı Garnik Stepanyan'ın (1909 doğumlu) anlattığı anılardan bir bölüm aktarmakta fayda var: “...Erzincan'dan çıktık. Dondurucu bir soğuk vardı. Vardanuş ninem yürümekte güçlük çekiyordu. Birden durdu ve dedi ki: ‘Beni vurun!’

Beni öldürün! Ben artık yürüyemeyeceğim.' Yere oturdu. Jandarmalar onu yerlerde sürüklediler. O yolun ortasında kaldı. Bizi sürdüler. Biz bir taraftan yürüyor bir taraftan da geriye bakıyorduk. Kar yağıyor, onun üstünde birikiyordu. Sonunda benim zavallı ninem kardan adama döndü. ...Malatya'ya vardık. Bahar gelmişti. Bütün Ermenileri katletmişlerdi. Her yerde, elli-yüz kişinin gömülü bulunduğu tepeler vardı, hattâ yarı ölü halde gömülenler vardı, zira üzerlerindeki toprak hareket ediyordu..." [Sv. 2000: Gth. 95, s. 200.]

Sivashlı görgü tanığı Andranik Kavukçuyan (1905 doğumlu) da benzer sürgün eziyetlerini anlattı: "...Böylelikle sefalet başgösterdi. Jandarmalar kamçıyla vurarak bizi sürüyorlardı; zira bizim belli bir mesafeyi katetmemiz gerekiyordu. Artık yürüyemeyecek durumda olan yolun kenarına düşüp kalıyordu. Kırbaç darbeleri işe yaramadığında ise ya insanları kurşuna diziyor ya da süngüden geçiriyorlardı ki geri kaçamasınlar. O şekilde bir buçuk milyona yakın Ermeni'yi öldürdüler. Ancak savaştan sonra çok az sayıda hayatta kalan insanı Suriye çöllerinden topladılar..." [Sv. 2000: Gth. 82, s. 178.]

Harput'lu Turfanda Muradyan (1905 doğumlu) sürgün yollarında zaptiyelerin yaptığı anlatılması güç kötülüklerden bahsetti: "Biz köyümüzden çıkardılar. Bütün gençleri toplayıp koğuş gibi bir yere doldurdular. Çatıda bir delik açıp içeri petrol döktüler ve onları yaktılar. Sonra bütün kadınları toplayıp canlı canlı başlarını taşlarla ezdiler. Annemi ve büyükannemi de taşlarla öldürdüler. Çocukları ise kuzuları annelerinden ayırır gibi tecrit ettiler. Benim üç yaşında bir kız kardeşim vardı, diğer çocuklarla birlikte onu da Balu'nun Murat (Fırat) nehri üzerindeki köprüünün yakınına götürerek kafasını kestiler, katlettiler ve nehre attılar. İki jandarma 500 kişiyi sürgüne götürdü..." [Sv. 2000: Gth. 112, s. 226.]

Bursa'nın Medz Nor köyünden Aşot Ohanyan (1905 doğumlu) acı geçmişini üzüntüyle anlattı: "1914'te Hükümet gençlerimizi toplayıp silah altına aldı; ondan sonra da ailelere, 'araba kiralayın,

yakın bir yere gideceğiz' denildi. Parası olan yük arabası kiraladı, parası olmayan da yayan gitti. Biz de çocuktuk, annemizin eteğinden tutup yürüyerek gittik. Uzun süre yolculuk ettik. İlk durağımız Konya idi. Orada, bizi şehre sokacaklarına, dağlarda jandarmaların gözetimi altında aç susuz bıraktılar. Ertesi sabah bizi Bozkur'a doğru yola çıkardılar. Oradan da geçtik. Günlerce, haftalarca yürüyorduk. Ayaklarımız kanlar içinde yürüyorduk. Zaptiyeler kamçıyla vuruyorlardı. Birçokları buna dayanamayıp yolda öldü. Cesetler yerde kalıyordu ve geceleri kurtlar onları yiyordu. Yayan gidiyorduk. Zaten çok az kişi kalmıştık, çünkü birçok insan ölmüştü. Bir de İğde diye bir köyün yakınlarına ulaştık. Orada 'Paranız yok mu? Paraları çıkarın!' diyerek üstümüze saldırdılar ve soygun başladı..." [Sv. 2000: Gth. 221, s. 361.]

96 yaşındaki Geçetsik Yesayan (1901, İzmit doğumlu) sürgün yollarında çektikleri inanılmaz eziyetleri ve geçtikleri bölgeleri hatırladı: "1915 yılında, Ermeni Soykırımı sırasında ben on dört yaşındaydım. Sürgün başladı. Ailemizdeki on iki kişiyle sürgüne gittik; sadece iki kişi hayatta kaldık. Yolda bizi kamçılarla dövüyor, bize eziyet ediyor ve su vermiyorlardı. Biz yürüyerek Devlet, Eskişehir, Konya, Ereğli, Bozantı, Kanlı Geçit, Bab, Meskene, Abu Arar, ve Diyarbakır'dan geçip sonunda Der Zor'a vardık..." [Sv. 2000: Gth. 231, s. 370.]

Soykırımdan kurtulan Sivaslı görgü tanığı Suren Sarkisyan (1902 doğumlu) da geçmişini ayrıntılı bir biçimde hatırladı: "...İki gün sonra Fırıncılar köyüne ulaştık. Orası küçük, önemsiz bir yerdi. Ama Ermeni halkının tarihinde üne kavuştu. Devletin yaptığı plana göre, halk 3900 metre yükseklikteki Toros Dağları'na yürüyerek tırmanacaktı. Yüzlerce, binlerce kafilé buraya geliyor, çile çekiyor ve ölüme doğru gidiyordu. Kadınlar, çocuklar, yeni doğmuş bebekler yüzüstü bırakılıyor, sahipsiz kalıyorlardı. Ablam Kınarik yeni doğan bebeğiyle birlikte burada kaldı. O hastaydı ve yürüyemiyordu. Fırıncılar!

Fırıncılar! Yüzüstü bırakılmış çocuklar, yaşlı sahipsiz kalmış kadınlar, oraya buraya yatmış can çekişen hastalar, üstü halıyla kaplı veya dere içlerinde çürümüş cesetler!..."

Ondan sonra aynı görgü tanığı Suren Sarkisyan küçük erkek ve kız çocuklarının ve diğerlerinin korkunç durumunu tarif etti: "...Ertesi gün Kürtler geldi, beraberlerinde meşhur Zeynel Bey ve serseri cellat kardeşleri vardı. Onlar kervanın içinde ne kadar küçük oğlan buldularsa toplayıp kollarını bağlayarak, uzak bir dağın tepesine, odun yığınlarının yandığı bir yere götürdüler. Orada, onların kafalarını baltalarla keserek vadiye fırlattılar. Bizden önceki kervanlarda bulunan çocuklara da aynısını yapmışlardı. O yüzden de o vadiye Kanlı Dere adı verildi. ...Mevcudu yarı yarıya azalan kervanımız Samsat'ın güneyinde, Fırat Nehri kıyısında konakladı. Her taraf cesetlerle kaplıydı: Ölü kadınlar, her tarafa yayılmış yerde yatan çocuklar, tarlalarda, kumların üstünde, her yerde yarı ölü hastaların iniltileri, yalvarırcasına yardım dileyen bakışlar ve onların yanında kokuşmuş, çürümüş, şişmiş, büyük bir kısmı kadınlara ait cesetler. Dante'nin cehennemi Fırat'ın kıyısındaydı. ...Sonra beyaz giysili kızları getirip hepsini gecenin karanlığında kazığa oturtular. Onların ve analarının feryatlarından, ağlama, sızlama gürültüsünden kulaklarımız sağırlaşıyordu. ...Bizi Urfa'ya götürdüler; oradan da çöle, ıssız, sadece birkaç ağacın bulunduğu bir yere sürdüler. O gece yağmur yağdı ve soğuk bir rüzgâr esti. Gece yüzlerce insan ölmüştü. Kürtleri getirip, büyük bir çukur kazdırdılar. Kürtler ellerinde iplerle halkın arasına daldılar; hastaları ezerek, ölü ya da diri kim yere yatmış ise boynuna ip geçirip çeke çeke götürerek çukura atıyor, sonra da geri dönüyorlardı. Hattâ canlı olanların bile boynuna ip geçiriyor, götürüp çukura atıyorlardı. O insanların yakınlarının feryatlarına ve çığlıklarına kulak asmıyorlardı. Oradan bizi tekrar güneye, başka ıssız bir yere sürdüler. Tifoya yakalanmış kadınlar, 'su verin' diye yalvarıyorlardı..." [Sv. 2000: Gth. 80, s. 167-170.]

Deir-es-Zor şarkılarında, soyguna maruz kalmış, evlâtlarını yitirmiş anaların ve bakire kızların trajik görüntüleri başlı başına bir dizi oluşturur.

-Şu dağın ardında Ermeni kızı var,

Gidin, bakın çantasında nesi var?

-Güzel gözleri var,

Sırma saçları var.

[Sv. 2000: Gth. 489, s. 437.]

Zaptiyeler ve komutanlar Ermeni kızlarına ve kadınlarına anlatılması güç bir acımasızlıkla davranıyorlardı:

Sabahtan kalkdım kapı kapalı,

Binbaşı geliyor eli sopalı,

Uğruna bırakmış kör ve topalı,

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000: Gth. 392, s. 422.]

Diyarbakır'lı Karapet Mikırtıçyan (1910 doğumlu) heyecanla ve titrek bir sesle çocukken hafızasına kazanmış görüntüleri aktarırken aşağıdaki dizeleri mırıldandı:

Der Zor'a geldi bir Şekir Paşa,

Atını bağladı delikli taş,

Ermeni sığmadı dağ ile taş:

Dininin uğruna ölen Ermeni!

[Sv. 2000: Gth. 428, s. 426.]

Sonra, soykırımdan kurtulmuş aynı Karapet Mikırtıçyan şöyle devam etti: "...Sonunda Der Zor Çölü'nün yukarı kısmına, Mardin

şehrine vardık; oradan tren geçiyor ve Halep'e gidiyordu. Bizi orada indirdiler. Orası yemyeşil bir çayırdı. Aşağıda ise bir vadi vardı. Biz küçükleri ayırdılar, büyükleri ise vadi tarafına götürüp, sıraya dizdiler. Üç yüz-dört yüz kadar yetişkin vardı, bir o kadar da çocuk. Sonra biz çocukları yeşil çayırların üstüne oturtular; ne olacağını bilmiyorduk... Annem sıradan çıkıp geliyor bizi öpüp, öpüp gidiyordu... Biz, yani ben, ağabeyim ve bir yaşındaki erkek kardeşim ise uzaktan sıraya girmiş kadınların hareket ettiğini görüyorduk, annemiz onların arasındaydı. Evden çıkarken annemiz ulusal giysilerini giymişti, kadife, sırmalı elbiseleri vardı, başı altınlarla süslenmişti, boynunda altın bir gerdanlık bulunuyordu, elbiselerinin iç kısmının her iki tarafına gizlice yirmi beşer altın dikmişti. ...Annemiz son defa gelip bizi deli gibi öptüğünde, hatırlıyorum, artık üstünde sadece beyaz iç çamaşırları kalmıştı. Ne süs vardı ne altın ne de kadife elbiseleri. ...Bizim hiçbir şeyden haberimiz yoktu. Orada bir şeyler olup bitiyordu ama neler olduğunu bilmiyorduk. Meğerse, hepsinin elbiselerini sırayla çıkarıp, hepsini soyup, baltayla kafalarını kestikten sonra vadiye atıyorlarmış..." [Sv. 2000: Gth. 128, s. 242-243.]

Bu tarihsel olaylar hakkında aşağıdaki halk şarkısı bestelenmiştir:

*Sabahtan kalkdım, çantama baktım,
Ağlaya sızlaya boynuma taktım,
Malımı mülkümü devlete sattım,
Pahasını sorsan. Yarım ekmeğe.*

[Sv. 2000: Gth. 398, s. 422.]

İşte bu nedenledir ki asgari yaşam koşullarından mahrum Ermeni anneler, mallarını İttihatçı hükümete ve silahlı eşkıyalara kaptırdıktan sonra, sonlarının yaklaştığını hissederek sevgili yavrularını iyi kalpli Arapların yanına yerleştirmişlerdir ki kendileri şehit edilseler bile hiç olmazsa çocukları hayatta kalsın.

İzmit'li Baruhi Çorekyan (1900 doğumlu) da o olguyu teyit etmiştir: “...Bizi sürgüne gönderdiklerinde on iki ay çölde kaldık. Biz, dört kız kardeş ormanlara kaçtık. Yüzerek Habur⁽¹⁷⁾ nehrini geçtik, Arap bedevilerin yanına ulaştık. Onlar bizim bitlenmiş saçlarımızı kestiler, yüzümüze dövme yaptılar ki Ermeni olduğumuz anlaşılmasın. Otlatmamız için bize koyunlarını verdiler.” [Sv. 2000: Gth. 229, s. 369.]

90 yaşındaki Grigor Güzelyan (1903 doğumlu), Homs-Hama yolu üzerinde bulunan Muhardi köyünden yaşlı bir Arap kadını sonsuz bir minnetle hatırladı; o kadın her akşam, pişirdiği pilavı ve kemerinin içine tıktığı ekmek parçalarını duvar diplerinde bitkin düşmüş küçük Ermeni öksüzlerine gizlice dağıttıktan sonra karanlıkta ortadan kayboluyordu. [Sv. 2000: Gth. 163, s. 294.]

Aynı olay aşağıdaki şarkıda şiirsel üslûpla ifade edilmiştir. Bu şarkıda evlâdını kaybeden anne Habur Nehri'ni geçmek için acele ediyor, çünkü böylece gidip “Arap köyüne” sığınmış evlâdını bulacaktır.

*Yol ver, Habur⁽¹⁷⁾, yol ver, geçelim çölü,
Evlâdım çışçıplak Arabın köyünde,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 414, s. 424.]

Pahulu Karapet Faraşyan (1906 doğumlu) da gördüklerini şöyle anlattı: “...Az sonra Mehmet Hoca adında bir Türk geldi ve bana onunla birlikte gitmemi söylediler. Mehmet Hoca'nın elimden tutup beni hükümet binasına götürdüğünü hatırlıyorum. Orada beni 'Hüseyin İslâm' adıyla evlâtlık olarak kaydettirdi ve yaşadığı köye götürdü. Aradzan Nehri üzerinde Büyük Tigran zamanında inşa edilen

¹⁷ Deir-es-Zor'un yakınından geçen bir ırmak.

köprünün üstünden geçerken gördüm ki nehir kana bulanmıştı. Ermenileri oraya götürüp boyunlarını vurduktan sonra köprüden aşağı, nehre atıyorlardı; o yüzden de o yerin adı 'Kanlı Geçit' olmuştu. Mehmet Hoca beni şehir dışına, Gohanam adlı bir yerdeki evine götürdü, beni karısıyla tanıştırdı ve dedi ki: 'Sana bir erkek evlât getirdim, adı Hüseyin'dir'..." [Sv. 2000: Gth. 121, s. 234.]

Mariam Bağdişyan (1909 doğumlu) da, sürgün yollarında kendisi henüz beş-altı yaşlarındayken kız kardeşiyle birlikte çöl kumları üstünde yatan annelerinin bukleleriyle nasıl oynadıklarını anlattı; onlar annelerinin o sırada ölmüş olduğunun farkında değilmiş. Sonra bir Arap kadın onu evine götürmüş. Küçük Mariam orada dört yıl boyunca kuyudan testiyle su taşımış. Bir defasında onun alınına mavi mürekkeple dövme yapmak istediklerinde, gizlice kaçarak, bir papaz sayesinde Ermeni öksüzler yurduna sığınmış. [Sv. 2000: Gth. 168, s. 305.]

*Tacikler başladı evlât kaçırmaya,
Analar kıymadı yüzü öpmeye,
Baktım ki gizlice ağlıyor yaman,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 402, s. 423.]

Bu trajik olaylara tanık olmuş görgü tanığı Yozgatlı Arşakuhi Petrosyan (1903 doğumlu), bize yürek parçalayan bir sahneyi anlattı. [Sv. 2000: Gth. 212, s. 347.]

İğdirli Evelina Kanayan (1909 doğumlu) da buna benzer zulümlerden bahsetti. [Sv. 2000: Gth. 54, s. 136-137.]

Aynı tür bir olayın cereyan etmiş olduğunu Erzurumlu Loris Papikyan (1903 doğumlu) da doğruladı: "...Yolda Onların Ermeni kızlar ve kadınlarla nasıl alay ettiklerini gördüm. Ben öyle korkunç bir sahneye tanık oldum ki dünya tarihinde eski çağlardan bugüne

kadar hiçbir kavim kadınlara karşı buna benzer bir vahşet sergilememiştir. Dört rütbeli şahıs, insanî görünümelerini yitirmiş, vahşi sırtlanlar gibi azmış aşâğılık yaratıklar, bir masanın etrafına oturmuştu ve bir grup Ermeni kadın da yanlarında ayakta duruyordu; o kadınlar muhtemelen birkaç gün sonra doğum yapacaklardı. O rütbeliler hamile kadınların rahimlerindeki çocukların cinsiyeti üzerine bahse giriyor ve emirlerindeki askerlere emir veriyorlardı. Eğer ben bu sahneyi şahsen görmüş olmasaydım ve bugün onu bana anlatsalardı ya da bir kitapta okusaydım, benzer bir vahşetin gerçekten de sergilenmiş olduğuna asla inanmazdım.” [Sv. 2000: Gth. 90, s. 193-194.]

Aynı şekilde Sivaslı Hambardzum Sahakyan (1898 doğumlu) kendi gözleriyle gördüklerini anlattı. “*Hatırlıyorum, üvey annem hamileydi, onu öldürdüler... Bu sahneyi asla unutamam...*” [Sv. 2000: Gth. 79, s. 162.]

Buna benzer olayların cereyan ettiğini Eskişehirli görgü tanığı Samvel Patıryan (1900 doğumlu) da teyit etti: “*...Kızların kadınların çarmıha gerildiklerini, kadınlar jandarmaların eline geçmemek için kendilerini nehre attıklarını hatırlıyorum. O dönemde namus denilen bir şey vardı. Bir gün, iki zabitanın bir Ermeni kadın üzerine bahse girdiğini hatırlıyorum:*

- *Şu karının karnında nesi var?*
- *Gâvurdur; kız olur.*
- *Yok, oğlan olur.*

Bahse girdiler... Ben bunu kendi gözlerimle gördüm. ...Kayseri’ye vardığımızda, bizi götürüp bir salona doldurdular. Kayseri Valisi gelip sordu: ‘Ermeni bacılar, yolda sizi rahatsız eden oldu mu?’ Bizim Ermeni kadınlar cesaret alıp, nöbetçi jandarmaların gece bizi nasıl dövdüklerini, Ermeni kızları ve gelinleri götürdüklerini, ...ertesi sabah ise onları bitkin düşmüş bir halde geri getirdiklerini anlatmaya başladılar... Vali kızdı ve dedi ki: ‘Ayıp, bir de bunlar bizim milletin çocukları olacak!’...” [Sv. 2000: Gth. 204, s. 339.]

Gerçekten de zaptiyeler bir kasaba dönmüştü:

*Aman! Mahmud Paşa, sen gel imana:
Jandarmalar dönmüş kasapa,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 427, s. 425.]

Çocukları annelerinin yanından kaçırdıkları, gelinlere ve kızlara tecavüz ettikleri, sonra da onları bağlayarak vadiye ya da kör kuyulara attıkları ve hepsini ateşe vererek yaktıkları da oluyordu:

*Ermenileri mağaraya doldurdular,
Kireç döküp, ateş verip yaktılar,
Oy anam, oy anam, halımız yaman,
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 390, s. 421.]

Hayatta kalanlar ise kaybettiklerinin arkasından ağlıyorlardı:

*Hayatın çeşmesi buz gibi akar,
Tacik bacıları çadırdan bakar,
Ermeni geliyor elleri bağlı:
Analar ağlıyor -çocuğum diye,
Gelinler ağlıyor -kocam diye,
Kızlar ağlıyor -namusum diye.*

[Sv. 2000: Gth. 484, s. 436.]

O cehennemî kargaşada anneler çocuklarını, çocuklar da ebeveynlerini kaybediyorlardı:

*Der Zor çölünde şaşırdım, kaldım,
Yitirdim anamı, yitirdim babamı,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

[Sv. 2000: Gth. 406, s. 423.]

O tarif edilmesi imkânsız kargaşalıkta ebeveynlerini kaybetmiş öksüz ve kimsesiz Ermeni çocukların bu tür şarkıları bestelediği düşünülebilir:

*Der Zor köprüsü dardır, geçilmez,
Kan olmuş sular, bir tas içilmez,
Anadan, babadan vazgeçilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 422, s. 425.]

Ermeni kimliğini kısmen kaybetmiş, küçük öksüz yüreğindeki sızıyı Türkçe ifade etmiştir, ancak, kendisi için kutsal olan Ermenice “mayrik” [anne] kelimesini henüz unutmamıştır:

*Yeşil kurban olayım geçen günlere, mayrik!⁽¹⁸⁾
Kırıldı kanatlarım, kaldım çöllerde
Anasız, babasız, mayrik!
Düşdüm diyar gurbete, mayrik!
Ya ben ağlamayım, mayrik!
Kimler ağlasın, mayrik?*

[Sv. 2000: Gth. 486, s. 436.]

Anasız babasız kalmış Ermeni çocuk yabancıların yanında hayatını sürdürerek kendi ana dilini unutmuşsa da dinini unutmamıştı.

¹⁸ Türkçe şarkıda Ermenice “mayrik” [anne] kelimesi kullanılmış ve tekrarlanmıştır.

Çöl Arapları tarafından güzel yüzüne mavi mürekkeple dövme yapılan 90 yaşındaki Sirena Alacacıyan (1910 doğumlu) Mütareke'den sonra Ermeni öksüzlerini toplayan kişilerin, Ermeni olduğunu haç çıkarmasından anladıklarını ve kendisini götürüp Ermeni Öksüzler Yurdu'na teslim ettiklerini anlattı. [Sv. 2000: Gth. 227, s. 367.]

Soykırımdan kurtulan ve yüzü aynı şekilde dövmeli olan İzmit'li Baruhi Silyan (1900 doğumlu) da şöyle anlattı: *"On iki ay çölde kaldık. Ne ekmek ne su ne barınak ne de başka bir şey vardı. Dokuz kişilik ailemizden sadece ben hayatta kaldım; annemi gözümün önünde öldürdüler, ablamı kaçırdılar; diğer kız kardeşim küçüktü, hastalanıp öldü; ortanca ise kayboldu ve bir daha birbirimizi bulamadık. Gelinimin karnını yırttılar. Ben dört başka kızla beraber zar zor ormanlara kaçabildim; orada bir nehir vardı, yüzerek o nehri geçtik. Bir Arap beni evine götürdü ve dedi ki: 'Kızım, doğrudur, sizin kurallarınızda böyle birşey yok ama gel yüzüne dövme yapayım ki seni Ermeni zannetmesinler.' Ben de ağladım. Ne yatağım var ne de elbisem. Yüzüme dövme yaptılar; kalın örgülerimi kestiler. Orada ev işlerini yapıyordum..."* [Sv. 2000: Gth. 230, s. 369.]

Soykırımdan kurtulanlardan elde edip yazıya döktüğümüz çok sayıda anı arasında, Ermeni çocukların öldürülmesi ve din değiştirmeye zorlanmasına ilişkin de birçok tanık hikâyesi bulunmaktadır; hükümetin önceden hazırladığı ideolojik plan da zaten buydu. Talât Paşa'nın da dediği gibi "Ermenileri yok etmek lâzım"dı [Andonyan 1921: s.232.] İttihat'ın askerî kadrosu ve polisleri, askerler ve çeteler o resmî ideolojiyi uyguluyorlardı. Sivaslı Satenik Doğramacıyan'ın (1903 doğumlu) anlattığı anı da bunu doğrular nitelikte: "... 'Köyde ne kadar Ermeni varsa hepsini Müslüman yapın; yoksa ateşe verip yakın' diye oraya emir gelmişti' ..." [Sv. 2000: Gth. 81, s.117.]

Müslüman şeyhlerin vaazları da hükümetin talimatlarıyla uyumluydu. Harputlu Garegin Turucikyan (1903 doğumlu) hatırasında şunu belirtti: "...Şeyh Arif demişti ki 'Kim yedi gâvur öldürürse cennete gider' ..." [Sv. 2000: Gth. 119, s. 232.]

Malatyalı Mari Vardanyan (1905 doğumlu) da aynı gerçek hakkında konuştu: “...Bazı Müslümanlar diyorlardı ki: ‘Kim bir gâvur öldürürse, onun ruhu cennete gider’...” [Sv. 2000: Gth. 124, s. 238.]

Bunun dışında, erkek çocukları kaçırdıkları, sünnet ettikleri ve Türkçe konuşmaya zorladıkları, kızlara ise tecavüz ettikleri veya onları çarmıha gererek öldürdükleri oluyordu.

Bu durumu da aşağıdaki halk şarkısı kanıtlıyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

Üç hoca toprağı kazdı,
Vay aman!
Ermeni gencini canlı canlı gömdü,
Ah aman!
Ablasını da götürüp çarmıha gerdi,
Vay aman!
Çarmıhtan indirip denize attı,
Ah aman!

[Sv. 2000: Gth. 350-351, s. 415.]

Anılarını anlattığı sırada sık sık sinirleri gerilen ve acı acı ağlayan Harputlu Yeğsa Hayacanyan (1900 doğumlu) da aynı şekilde şunları söyledi: “...Ona demişler ki, ‘Din değiştirecek misiniz, yoksa Ermeni olarak mı kalacaksınız?’ . Papaz da ‘Tanrım beni affet!’ demiş. Yaşlı ve genç bütün papazları katletmişler. Ermenice dersleri verdiği için Ermeni Protestan öğretmen Bay Gevorg’un da dilini kesmişler; sonra kellesini uçurmuşlar...” [Sv. 2000: Gth. 108, s. 218.]

Harputlu Rober Kalinyan (1912 doğumlu) da anlattığı anıda İttihatçıların güttüğü Türkleştirme ve zorla İslâmlaştırma politikasından bahsetti: “...Küçük çocukları din değiştirmeye zorluyorlardı; ‘Muhammed Resulullah’ dedirterek sünnet ediyor, isimlerini değiştiriyor ve Türkçe konuşmaya zorluyorlardı...” [Sv. 2000: Gth. 118, s. 231.]

Şebinkarahisarlı Hakob Terziyan (1910 doğumlu) anlattığı anıda bahsi geçen Türkleştirme politikasının uygulanması sırasında askerlerin ve dinî liderlerin, yani mollaların, işbirliği yaptığını anlatı: *“Ben zaten 79 yaşındayım. Şebinkarahisar’danım ben. Ermeniler direndiğinde, onlardan bazıları katledildiler; benim gibi çocuk olanlar ise öksüzler yurduna götürüldüler. Bizi çırılçıplak soydular, kılıcı boyunlarımıza dayadılar. Zabit kılıcı çekince, molla şöyle diyordu: ‘Hristiyanlığı bırakıp, İslâmı kabul ediyorum.’ Bu sözleri bize tekrarlatıyorlardı...”* [Sv. 2000: Gth. 78, s. 161.]

Amerika’da ikâmet eden Palulu Sarkis Saroyan’a (1911 doğumlu) 1999 yılında Paris’teki Louvres Müzesi’nin salonlarından birinde tesadüfen rastladım ve onun acı anılarını hemen orada yazıya döktüm. Sarkis Saroyan da anılarında kendisini ve diğer gençleri zorla İslâmlaştırdıkları gerçeğini teyit ediyor ve bu konuda ayrıntılar veriyordu. *“...Bir molla geldi; adımı Sefer koydu. Beni, amcamı ve adı Haso olarak değiştirilen Hovhannes’i sünnet ettiler. Ne kadar korkunç bir ağırı hissettiğimi hâlâ hatırlıyorum. Vücutumun o bölümünü ateş gibi yaktilar ve kesilmiş o et parçasını kanıt olarak saklamak üzere güneşe koyup kuruttular...”* [Sv. 2000: Gth. 122, s. 237.]

81 yaşındaki Fındıcaklı Harutyun Alboyacıyan (1904 doğumlu) da aynı şekilde, mutsuz geçen çocukluğunu öfkeyle hatırladı: *“...ebeveynimi öldürdükten sonra, beni ve benim gibi ergin olmayan çocukları toplayıp Cemal Paşa⁽¹⁹⁾’nın öksüzler yurduna götürdüler ve Türkleştirdiler. Benim soyadım ‘535’ti, adım ise Şükrü’ydü. Ermeni arkadaşım da Enver adını aldı. Bizi sünnet ettiler. Türkçe bilmeyen bir sürü çocuk vardı, onlar Ermeni oldukları anlaşılmasın diye haftalarca konuşmadılar. Eğer çavuşlar bunu duysalardı onları falakaya yatırır, tabanlarına yirmi, otuz ya da elli darbe vurur,*

¹⁹ Cemal Paşa (1872-1922): Türk devlet adamı, “İttihat ve Terakki” Cemiyeti’nin liderlerinden, Jön Türklerin liderlik “Troyka”sı mensubu ve Ermeni Soykırımı’nın başlıca sorumlularından.

veya saatlerce güneşe bakmaya zorlardı. Bize dua ettiriyorlardı; 'Padişahım çok yaşa!' cümlesini üç kere tekrarlamamız gerekiyordu. Bize Müslüman giysileri giydirtiyorlardı: beyaz entari, onun üstüne de siyah cüppe. Bir müdürümüz, birkaç bayan hocamız vardı. Cemal Paşa bize iyi bakılmasını emretmişti, zira o Ermenilerin aklını ve yeteneklerini çok takdir ediyor ve savaşı kazandığı takdirde, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağımıza inanıyordu..." [Sv. 2000: Gth. 144, s. 269.]

İşte bu nedenledir ki din değiştirmemek, istemediğimiz karısı olmamak, istemediği çocukları doğurmamak için:

*...Ermeni kızlar elele tutuştular,
Kendilerini Fırat nehrine attılar...*

[Sv. 2000: Gth. 362, s. 417] [Bu şarkının orijinali Ermenicedir.]

Soykırımdan kurtulmuş, hatırlanmaya değer bir kişi olan Mariam Bağdişyan (1909 doğumlu) gözyaşlarını silerek ve mutsuz geçen çocukluğunu hatırlayarak yürek parçalayıcı bir sesle aşağıdaki şarkıyı söylüyordu:

*Giden giden Ermeni kızlar!
Bir gün ölüm bize düşer,
Düşmana avrat olmamaya,
Yeprat'ın ⁽¹⁹⁾ içinde ölüm bulayım.*

[Sv. 2000: Gth. 496, s. 438.]

İzmitli Muşeg Hakobyan (1890 doğumlu) sürgün yollarında kendi gözleriyle gördüklerini aynı tür kötü izlenimlerle anımsıyordu:

¹⁹ Ermenice "Fırat".

“...*kırk ya da elli kadar Ermeni kızın ele geçmemek için elele tutuşup Fırat Nehri’ne atladığını kendi gözlerimle gördüm. ...Bebekleri kılıçlarının ucunda havaya kaldırıp öldürüyorlardı.*” [Sv. 2000: Gth. 228, s. 369.]

Şebinkarahisarlı Mikırtıç Haçaturyan’ın (1907 doğumlu) anıları da bu olayı teyit ediyor: “...*Çok uzaklarda bulunan, Fırat’ın Dicle ile birleştiği Zıvane yakınlarındaki Divriği’ye vardık. Orada Ermeni kızlar dans eder gibi birbirlerinin ellerinden tuttular, Divriği Vadişi’nden Fırat Nehri’ne atladılar ki kendilerine tecavüz edilmesin. ...Biz ölümden korkmuyorduk, biz onlardan korkuyorduk...*” [Sv. 2000: Gth. 77, s. 161.]

Erzincanlı görgü tanığı Garnik Stepanyan (1909 doğumlu) üzüntüyle, başka trajik olaylar da hatırladı: “*Nisan ayında Der Zor yakınlarındaki Hekimhan denilen yerde korkunç bir olay cereyan etti: Zıvaneli otuz güzel gelin kervanımıza katılmıştı. Bir gece onları toplayıp götürdüler; onları çıırılçıplak soyup, dans etmeye ve kendilerini eğlendirmeye zorlamışlardı. Saçları darmadağın ve acayip bir halde geri getirildiklerinde, o gelinler hep birlikte elele tutuşup Fırat Nehri’ne atladılar.*” [Sv. 2000: Gth. 95, s. 200.]

Erzurumlu Loris Papikyan (1903 doğumlu) gördüklerini çok etkileyici bir biçimde anlatırken, bahsi geçen olayı daha detaylı bir biçimde hatırladı: “...*Jandarmalar köprü yakınlarında kendi çadırlarının etrafında bir şölen düzenlemişlerdi; zorla kız ve gelin kaçırmalar ve sapık tutkularını tatmin edecek çeşitli oyunlar düzenleyerek Ermeni kızlar ve gelinlerle mutlu oluyorlardı. Ben görevlilerin Ermeni kızların en güzellerini, yaklaşık otuz kişiyi, nasıl ayırdıklarına, onları birbirlerine bağlayıp nöbetçiler eşliğinde, iğrenç niyetlerini gerçekleştirmek için kendi daimi mekânlarına götürmeye çalıştıklarına şahit oldum. Ancak o kızlar grubu Fırat Nehri üzerindeki köprüünün yakınlarına ulaştığında, bir şimşek hızıyla tek bir vücut gibi hareket ederek korkunç bir yükseklikten Fırat Nehri’ne atladı*

ve gelecekte çekeceği eziyetlerden ve maruz kalacağı işkencelerden ebediyen kurtuldu. Kızların bu davranışı jandarma komutanlarını çığına çevirdi; o komutanlar canlı olan bütün yaşlı, kadın ve çocukların bağlanarak gruplar halinde suya atılmasını emrettiler. 200 metreden daha geniş olan bu derin nehrin yüzeyi cesetlerle dolmuştu ve sanki nehirden su yerine kan akıyordu..." [Sv. 2000: Gth. 90, s. 192.]

Mersinli Soğomon Yetenekyan (1900 doğumlu) gördüğünü aynı şekilde üzüntüyle hatırladı: "...Der Zor yolunda gözlerimizin gördüğünü düşmanım görmesin. ...Bütün olanları hatırladığımda kalbim duracak gibi oluyor. ...Kadın ve kızlardan oluşan üç yüz-dört yüz kişi kemerlerini çıkarıp kendilerini birbirlerine bağlamış, ele geçmemek için birbirleri ardından Fırat Nehri'ne atlıyorlardı. ...Suyun akıntısını göremezdin; cesetler suyun yüzeyine çıkmış, kale gibi üst üste yığılmışlardı. Köpekler insan eti yemekten kudurmuştu." [Sv. 2000: Gth. 188, s. 322.]

Haçınlı Aharon Mangıryan (1903 doğumlu) da gördüklerini hatırlayarak aynı olayın doğruluğunu teyit etti: "...Fırat'ın da suyu kanlıydı, o suyu içmek imkânsızdı; cesetler su üstünde yüzerek gidiyordu." [Sv. 2000: Gth. 145, s. 271.]

Bu korkunç tarihî gerçek de sanatsal bir dille manzumeye dönüşmüştür:

*Der Zor çölleri taşlıdır, geçilmez,
Yeprat getin⁽²⁰⁾ suları acıdır,
Bir tas içilmez!
Ermeni kan ile su da içilmez.*

[Sv. 2000: Gth. 420, s. 425.]

²⁰ Türkçe şarkıda Ermenice "get" [nehir] sözcüğü kullanılmıştır.

Ermeni halkı en acımasız yöntemlerle şehit ediliyordu. Sürgün yollarından çok azı mucize eseri olarak geri dönebiliyordu:

*Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü,
Muhacir gidenin yarısı dönmedi.*

[Sv. 2000: Gth. 434, s. 426.]

O tarihî olaylara tanık olmuş Musa Dağlı Poğos Supkukyan - Aşık Develli (1887 doğumlu) Kilikya tehcirine ilişkin zihinleri al-lak bullak eden izlenimlerini bize daha 1956 yılında, kendiliğinden bestelediği türküyle aktarmıştı [şarkının orijinali Ermenicedir ve Musa Dağ lehçesiyle söylenmiştir]:

*Enver ve Talât paşalar
Muhacirliğe sebep oldular,
Ermeni halkını kökünden kazıdılar,
Dilleri kurusaydı, niye öyle emir verdiler?
Bin dokuz yüz on beş yılında
Kilikya Ermenileri katledildi,
Körpe çocukların ne günahı vardı?
Kılıç tutan eller kırılıyordu,
Nasıl unutulım Ermeni çocukları,
Onlar ablalarıyla beraber suya atladılar,
Sahip çıkan olmadı Ermeni halkına.*

Gerçekten de “Sahip çıkan olmadı Ermeni halkına”; o halk yöneticilerinden yoksun, silahsız, tehcir yollarında sürükleniyordu. İttihatçı despotizmin başlattığı tehcir ve katliam birkaç ay içerisinde Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu’yu da içine alarak korkunç boyutlara varmıştı. Sivas, Şebinkarahisar, Harput, Malatya, Diyarbakır, İzmit, Bursa, Ankara, Konya ile Orta ve Batı Anadolu’daki Ermenilerin yaşadığı diğer yerler art arda boşalıyordu.

Vanlı Vartkges Aleksanyan (1911 doğumlu) aşağıdaki sonucu çıkararak anısını noktaladı: *"Sık sık düşünüyorum da İngiltere, Fransa, Almanya niye o kadar Ermeni'nin öldürülmesine, o kadar öksüzün sahipsiz ortada kalmasına izin verdi diye. ...Ben Batı Ermenistan'dan geldim. Türkler Ermenistan'a sahip olmak istediler ve Almanya, Fransa ve İngiltere'nin izniyle Batı Ermenistan Türklere kaldı. Ermeniler istilacı olmamıştır. Hep onlar saldırmış, öldürmüş, boğmuş, şehit etmiştir..."* [Sv. 2000: Gth. 46, s. 126.]

Ancak o trajik günlerde, asırlar öncesinden miras kalan, ölümü esarete tercih etme ve şiddete hep birlikte karşı koyma duygusu Ermeni halkının ruhunda yeniden uyandı.

İttihatçıların yaygın bir şekilde organize ettiği katliam koşullarında batı Ermenileri ülkenin bazı bölgelerinde düşmanın üstün kuvvetlerine karşı eşit olmayan şartlarda bir mücadele yürüttü. Ancak o savunma muharebeleri plansız, spontane bir şekilde, birbirlerinden bağımsız olarak yürütülüyordu. Bununla birlikte Van'da, Çatak'ta, Muş'ta, Sason'da, Şebinkarahisar'da ve başka yerlerde onbinlerce yaşam İttihatçıların zulmünden kahramanca verilen mücadeleler sayesinde kurtuldu.

Temmuz'un 18'inde Kesab Ermenilerini sürgüne gönderme emri ulaşır. O günlerde kıdemli Protestan rahip Tigran Andreasyan Zeytun'dan zorla sürgün edilen kervanlardan kaçarak kendi memleketi olan Musa Dağ'a varır ve tehcir edilen zavallı Ermenilerin çektiği anlatılması güç eziyetleri anlatır. Sıranın kendilerine geleceğini anlayan Musa Dağ'ın yedi köyünün hemen hemen tüm temsilcileri 19 Temmuz'da birleşerek o feci tehcir emrine uymama kararını alırlar.

Musa Dağ'da verilen kahramanca mücadeleye katılmış olan 106 yaşındaki Movses Panosyan (1885 doğumlu) o olayları bize kendine has gençlik coşkusuyla, Musa Dağlıların yeminini hatırlayarak anlattı: *"Ben burada doğdum, burada da öleceğim. Ben köle gibi*

düşmanın emrinde eziyet çekerek ölmeye gitmeyeceğim; ben burada tüfek elimde öleceğim ama muhacir olmayacağım.” [Sv. 2000: Gth. 156, s. 282.]

Musa Dağ'da cereyan eden kahramanca savunma-direnış muharebelerine katılan Musa Dağlı Movses Balabanyan (1891 doğumlu), Hovhannes İpreçyan (1896 doğumlu), Tonik Tonikyan (1898 doğumlu) ve başka birçokları o olayın ayrıntılarını bize anlatmışlardır [Sv. 2000: Gth. 156-171, s. 279-306.]

Musa Dağ muharebesine katılmış Poğos Supkukyan-Aşık Devel-i (1887 doğumlu) Musa Dağlılara has haysiyet duygusuyla bize kendi bestelediği türküyü söyledi; o şarkıdan bir bölüm aktarıyoruz [şarkının orijinali Ermenicedir ve Musa Dağ lehçesiyle söylenmiştir]:

Yesayi Yakupyan'ın sözleri yankılandı:

“Dağa çıkın” dedi herkese,

“Biz boyun eğmeyiz düşmana,

Vuralım, vurulalım, toprağımızda ölelim.”

[Sv. 2000: Gth. 360, s. 416.]

Herkesin yüreği intikam ateşiyle ve öfkeyle dolmuştur. Kadın, erkek, yaşlı ve genç evlerini, bağlarını terkederek namuslarını korumak ve düşmanın binlerce askerden oluşan birliklerine silahlı olarak direnmek için Musa Dağ'ın erişilmez zirvesine yükselirler. İstisnasız hepsi de vakit kaybetmeden düzenli bir şekilde başlarlar çadırlar kurmaya, siperler kazmaya, içinde küçük mazgallar oluşturarak duvarları sağlam barikatlar örmeye. Bazı yerlerde düşmanı görebilmek için sık ormanlarda ağaç keserler. Hatta “telefon çocukları” denilen küçük çocuklar bile irtibat görevi üstlenirler. Kadınlar yiyecek hazırlama işini organize eder, kızlar ve gelinler ise dövüşenlere uzaktan su taşırlar. Düşman adım adım Musa Dağlıların mevzilerine yaklaşır, fakat farklı noktalardan açılan ateş tam bir

kuşatma izlenimi vererek, saldıranların geride yüzlerce ölü bırakarak dehşet içinde kaçmasına neden olur.

Yesayi Yakupyan, Petros Tımlakyan ve kıdemli Protestan rahip Tigran Andreasyan önderliğinde elli üç gün boyunca inatla mücadele verilir. Bu arada Kızılca, Kuzcukaz, Damlacık ve Kaplan Tuzağı tepelerinde dört ciddi muharebe olur. Bunun sonucunda aşağıdaki halk şarkısı bestelenmiştir [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Biz Musa Dağlı yiğitleriz,
Hepimiz silah taşımaya alıştık,
Osmanlı bizi sürgüne göndermek ister,
Çöllerde bizi yok etmek ister.*

*Biz köpek leşi olmak istemeyiz,
İyi bir hatıra bırakmak isteriz,
Şanlı ölüm bize şeref verir,
Şehit olmak ulusumuz için kıvanç kaynağıdır.*

*Dağlıyız biz, yiğitiz hepimiz,
Biz düşmana boyun eğmeyiz,
Arslanlar gibi cesurca dövüşür,
Osmanlı askerini darmadağın ederiz.*

[Sv. 2000: Gth. 539, s. 446.]

Ancak hasım, asi Ermenileri cezalandırmak için yeni yeni güçler yığmaktadır. Musa Dağlıların ise erzağı ve cephanesi bitmek üzeredir. Bolca yağın yağmur toplam sayıları üç yüz olan av tüfeklerini kullanılamaz hale getirmiştir. Musa Dağlılar dağın denize bakan tarafından yardım almak umuduyla beyaz çarşafı birleştirip birinin üstüne "Hristiyanlar tehlikede, kurtarın", diğerinin üstüne de kızıl haç işareti çizer ve dağın yamacına yayarlar.

5 Eylül günü Akdeniz'in o bölgesinden geçen Fransız "Guichen" savaş gemisi işaretleri fark edip yavaşlar. Movses Kırıkyan boynunda bir metal kutu, kutunun içinde de yabancı dilde yazılmış bir rica mektubuyla denize atlayıp yüzerek gemiye ulaşır, istavroz çıkararak mektubu kaptana sunar. 14 Eylül günü Fransız "Jeanne d'Arc" gemisi, İngiliz savaş gemilerinin eşliğinde Musa Dağ'a yanaşp 4.200'den fazla Musa Dağlıyı alarak Port Said'e nakleder. Onlar orada branda bezinden çadırlarda barınırlar.

Port Said'de geçen dört sene boyunca Musa Dağlılar geçimlerini tarak ve kaşık imalatı, halı dokumacılığı, işlemecilik ve diğer geleneksel el sanatlarıyla iştigal ederek sağlarlar.

Soykırımdan kurtulanlar çocukluk anılarını anlatırken çölün yakıcı kumlarının üstüne parmaklarıyla yazarak nasıl Ermenice harfleri öğrendiklerinden söz etmektedirler. Bu durum, Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin birkaç çadırda kurduğu Sisvan Okulu, bitişindeki hastane ve öksüzler yurduyla birlikte faaliyete geçene dek sürmüştür.

Özgürlük için savaşmış kahraman Musa Dağlılar yiğitliklerini aşağıdaki şarkıyla sanatsal bir şekilde ifade etmişlerdir:

*Osmanlı'nın askerleri,
Musa Dağ'ın yiğitleri,
Bin-binlerce martinleri,
Uyan Musa Dağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

*Osmanlı'nın bombaları,
Musa Dağ'ın metarışları,
Bin-binlerce topları,
Uyan Musa Dağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

*Fransızın vapurları,
Musa Dağ'ın duaları,
Gelin, kızlar, çocukları,
Uyan Musa Dağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

[Sv. 2000: Gth. 538, s. 446.]

Musa Dağ'da verilen kahramanca mücadele bütün dünyayı sars-
tı. O mücadele, kahramanca gelenekleri ve ortak irade gücü oldu-
ğunda bir avuç halkın neler yapmaya muktedir olduğunu insanlığa
gösterdi.

Avusturyalı meşhur yazar Franz Werfel "*Musa Dağ'da 40 Gün*"
adlı eserinde Musa Dağlıların kahramanlıklarını benzersiz
renklerle sanatsal bir şekilde anlattı. Ancak dünya, Büyük Avustur-
yalı'nın uyarılarına zamanında kulak asmadı ve faşizm denilen da-
ha da büyük bir felâket doğdu. Bunun sonucunda ise 6 milyon ma-
sum Yahudi ve başka milletlerden milyonlarca insan şehit edildi.

Daha 1915 yılının Mayıs ayında yeni Urfa (Şanlıurfa-Yetesya)
Mutasarrıfı İttihatçı Ali Haydar o şehrin önde gelen 40 şahsiyetini
tutuklattı ve bütün Ermenilerden silahlarını 48 saat içerisinde teslim
etmelerini talep etti. Temmuzun sonunda Urfa Ermenilerinin aydın
Dinî Önderi Rahip Artavazd Kalenderyan da tutuklanmıştı. Ağustos-
ta ise silah altına alınmış bin beş yüz Urfalı Ermeni genci Guteme ve
Karaköprü mevkilerinde imha edilmişti. İttihatçılar bundan sonra,
yüz tüccar tutuklamış ve sözde onları bırakmayı vaat ederek onların
yakınlarından rüşvet toplamış, ancak tüccarların hepsini de öldür-
müşlerdi. Daha sonra aynı kaderi paylaşacak olan yüz kişiyi daha
tutuklamışlardı. O günlerde kendi cesur gençlerinden yoksun kal-
mış, sürgüne gönderilmiş Zeytunlular Urfa'ya ulaşır. Daha sonra ise

¹¹ Türkçesi Belge Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı vilayetlerinden sürgün edilmiş perişan Ermenilerin kervanları da gelir. Çocuklarını kaybetmiş annelerin ağlama sızlamaları, ergenlik çağındaki kızlar ve masum çocuklar hakkında anlatılan tüyler ürperten hikâyeler de duyulur. Ve Urfa'da yaşayan otuz beş bin Ermeni düzenlenen özel bir toplantıdan sonra Musa Dağlılar gibi silahlı mücadele kararı alır.

Ekim ayında Mikırtıç Yotınyeğpayryan ve Harutyun Rastgeleyenyan önderliğinde Urfa savunması için hazırlık yapılır. Urfa'nın bütün Ermenileri ayağa kalkmıştır. Genç yaşlı, erkek kız demeden hepsi tek bir vücut gibi yirmi beş gün boyunca özveriyle gece gündüz durmadan dövüşür. Ermeni mahalleleri altı muharebe bölgesine ayrılır ve oralara sekiz yüz savaşçı yerleştirilir. Urfalılar yemin ederler: *"Biz elimizde silahla ölmeye hazırız."* [Sahakyan 1955. s. 818.]

Ama Osmanlı zaptiyesi ve ayak takımı yeniden saldırıya geçip Ermeni Katolik kilisesini işgal eder. Urfalılar saldırganların Ermeni mahallesine girmesine izin verir ve onu pusuya düşürerek yok ederler. Onların yiğitliği meşhur olmuştur:

*Urfa büyük, ayrılmaz,
Dibi gayım, dağılmaz,
Urfa'nın yiğitleri
Hiçbir yerde bulunmaz.*

[Sv. 2000: Gth. 542, s. 447.]

İnatçı bir direnişle karşılaşıldığından, Fahri Paşa komutasındaki altı bin kişilik düzenli ordu birlikleri ve onlarla birleşen on iki bin çeteci Urfa'ya gönderilir. Urfa müdafileri katliamcılara büyük kayıplar veririr. Öfkeden kuduran Fahri Paşa şöyle der: *"Bu kritik günlerde karşımıza bunun gibi birkaç Urfa daha çıksa halimiz ne olur?"* [Arzumanyan 1969: s. 453.]

Dizinden ağır yaralanan M. Yotınyeğpayryan sedyeyle mevzi-den mevziye geçerek savaşanları cesaretlendirir. Fahri Paşa Alman fabrikatör M. Eckart'ı M. Yotınyeğpayryan'ın yanına arabulucu olarak gönderir. Eckart ona mücadeleyi durdurup teslim olmalarını öğütler. Ama kahraman Urfa'nın evlâdı ona şöyle cevap verir: *"Eğer uygar bir insan ve Hıristiyan iseniz çöllerde katledilen masum Ermeni milletini kurtarın."* [Büyük Felaket'in Yıldönümü, 1965. s. 804.]

Ertesi gün ordu, kuşatma çemberini daha da daraltır ve güçlü bir topçu ateşiyle Ermeni Mahallesi'ni yok eder. Ermenilerin durumu günden güne daha da ciddileşir. 23 Ekim günü Ermeni Mahallesi'ne girip Urfa'nın fedakâr kahramanlarını acımasızca yok ederler. Yakınlardaki Kamurc Ermeni köyünde hayatta kalan sekiz yüz aileyi de Deir-es-Zor'a sürüp, onların büyük bir bölümünü acımasızca katlederler.

Bu tarihî olayları bize soykırımdan kurtulan Urfalı Khören, Khaçer (1893 doğumlu) ve Nıvard (1903 doğumlu) Ablabutyenler anlatmışlardır. [Sv. 2000: Gth. 132-134, s. 246-254.]

Böylece, sürgün ve katliam bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu etkisi altına almış oluyordu. İttihatçı hükümetin güttüğü Ermenileri yok etmeye yönelik insanlık dışı politika sonucunda bir buçuk milyondan fazla Ermeni soykırıma kurban gitti.

Evlerini barklarını, mallarını, sevdiklerini kaybetmiş, tehcirin ve soykırımın bütün acılarını yaşamış, ölüm yolundan geçen Ermeni muhacirler çaresiz, öfkelerini bedduayla ifade etmişlerdir.

Şu muhacirliği icat eden

Cennet yüzü görmesin!

[Sv. 2000: Gth. 433, s. 426]

veya,

*Şu sürgünlüğü icat eden
Cehennem yoluna kurban olsun!*

[Sv. 2000: Gth. 434, s. 426.]

Ermeni halkı İttihatçı Hükümeti'nin liderlerine, özellikle de Ermenilerin canavarca katledilmesini planlı bir şekilde organize eden Talât ve Enver'e beddualar okumuştur:

*Atımı bağladım delikli taşa,
Kör olasın sen, Enver Paşa!
Sen olmayayydın, sen gebereyidin,
Şun ⁽²¹⁾ Talât Paşa!
Ermenileri dağıttın dağlardan taşa.*

[Sv. 2000: Gth. 449, s. 428.]

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları yalnız şarkılarda değil, anılarında da o katliamı düzenleyen İttihat Hükümeti'nin liderlerinden bahsetmişlerdir. Haçınlı Yervand Karamyan'a (1903 doğumlu) göre: "1915 yılında Talât, Cemal ve Enver Paşalar anlaşarak bir plan geliştirmişlerdi. Öyle ki, bizi sürgüne gönderdiklerinde, üstümüze gelen bizi soymaya, varımızı yoğumuzu elimizden almaya başladı. Hançerlerle üstümüze saldırıp, acımasızca herkesi öldürüyordı..." [Sv. 2000: Gth. 146, s. 271.]

Soykırımdan kurtulan Zeytunlu Samvel Arcikyan (1907 doğumlu) İttihatçı hükümetin organize ettiği sürgünü eleştirerek, şöyle dedi: "...Talât, Cemal ve Enver Paşalar bütün Ermenilerin hançerlerle öldürülmesini sağladılar. Zeytun'dan çıktığımızda ben yedi yaşımdaydım. Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri yalınayak, aç susuz evlerinden çıkardı... O, cinayet işleyen, soyan, çalan bir hükümetti." [Sv. 2000: Gth. 142, s. 267.]

²¹ Türkçe şarkıda Ermenice "köpek" kelimesi kullanılmıştır.

İttihat Hükümeti'nin çalışma yöntemlerinden bahseden soykırımdan kurtulmuş Sivaslı Khoren Gülbenkyan (1900 doğumlu) şunları ekledi: *"Hükümet, Ermenilerin sözde imansız olduklarını ve Türk topraklarına göz diktiklerini, dolayısıyla da onları öldürmenin günah olmadığını söyleyerek halkı Ermenilere karşı kıskırtmıştı."* [Sv. 2000: Gth. 87, s. 182.]

Henry Morgenthau ABD'nin Osmanlı Büyükelçisi olarak görev yaptığı süre boyunca (1913-1916) Ermenilere karşı başvurulmuş şiddete bir son verilmesi için uyararak İttihat Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talât'ı kınamış ve şöyle demiştir: *"Ermenilere karşı şiddete başvurmanızdan dolayı Amerikalılar kendilerini hakarete uğramış hissetmektedirler. Siz prensiplerinizi insanseverlik üzerine inşa etmelisiniz, ırk ayrımcılığı üzerine değil; aksi takdirde Birleşik Devletler sizi dost ve eşit bir ülke olarak görmeyecektir. ...Siz her yerde kamuoyunu karşınızda bulacaksınız, özellikle de Birleşik Devletler'de. Halkımız bu katliamları hiçbir zaman unutmayacaktır. Amerikalılar, Osmanlı devletindeki Hristiyanların kitlesel olarak katledilmesi nedeniyle her zaman kin besleyecektir. Onlar bu eylemi bilinçli bir şekilde işlenmiş bir cinayet olarak görüp bu cürümün sorumlularını şiddetle kınayacaklardır. Siz kanunlarınızın arkasına sığınarak, İçişleri Bakanı olarak görev yaptığınızı, sıradan bir vatandaş olmadığınızı söyleyip kendinizi savunamayacaksınız. Siz her türlü adalet fikrini, bu kelimenin kendi ülkemizdeki manasıyla, hiçe sayıyorsunuz."* [Amerikan Elçisi 1990: s. 278-279.]

Talât Paşa ise homurdanarak şöyle söylemiştir: *"Ben Ermeni Sorunu'nu çözmek için Abdülhamit'in 30 yıl içinde yapamadığından daha fazlasını üç ayda yaptım."* [Amerikan Elçisi 1990: s. 284.]

Bu hususu Malatyalı görgü tanığı Vergine Nacaryan (1910 doğumlu) da teyit ediyor: *"...Ne çocuk, ne yaşlı ayrımı yapıyorlardı. Onlar diyorlardı ki; 'Biz Ermeni ulusunu öyle bir yok edeceğiz ki, sadece müzelerde Ermeni bulunacak'..."* [Sv. 2000: Gth. 125, s. 240.]

Gördüğümüz gibi İttihat Hükümeti'nin benimsediği Ermeni karşı politika toplumun bazı kesimlerinin fikirlerine de yansımıştır. O dönemde ağızdan ağıza dolaşan, Osmanlıdaki Hristiyanları ve özellikle de Ermenileri hedef alan olumsuz ifadeler de bunun kanıtıdır: "Ters gâvur", "Nankör gâvur", "Gâvura iyilik yaramaz", "Gâvuru ne kadar kesersen o kadar sık biter" ya da "İt derisinden kürk olmaz, Ermeni'den dost olmaz" vs. gibi halk dilinde kullanılan atasözleri-deyimler. [Svazliyan: Kişisel arşivi. Yayımlanmamış materyaller. Aşken Poğikyan'ın (1908, Erzurum doğumlu) söyledikleri.]

Ancak kendi hayatlarını tehlikeye atarak genç ya da yaşlı Ermenilerin hayatını kurtaran Türk bireylerin sayısı da az değildi. Biz bununla ilgili olarak 1996 ve 1997 yılında Türklere minnetarlık duyan Türkiye Ermeni Cemaati'nin temsilcileriyle tarih konulu sohbetler ettik.

Tarihî olaylardan söz ederken, daha Birinci Dünya Harbi günlerinde, 1916 yılında müttefik ülkelerden İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ikili bir anlaşma (Sykes-Picot) gereğince Osmanlı'nın yenilmesi durumunda iki milyon altı yüz bin hektar tarıma elverişli, verimli toprakları olan Kilikya'nın Fransız kontrolüne gireceğini de belirtmek gerekir. Ermeni gönüllüler Türkiye'ye karşı dövuştükleri takdirde zaferden sonra Ermenilere geniş imkânlar tanınacağı ve Ermeni gönüllülerin yeni kurulacak Özerk Ermeni Kilikyası'nın şehir güvenliğinden sorumlu askerleri olacakları konusunda İngiliz ve Fransız makamları Ermeni Ulusal Delegasyonu'yla anlaşmışlardı.

Dolayısıyla Osmanlı Ordusu'ndan, sürgün yollarından ve farklı yerlerden, hatta Amerika'dan gelen Ermeni gençler (Musa Dağlı, Antepli, Maraşlı, Kesablı, Haçınlı, Husenikli, Çınguşlu, Sivaslı, Harputlu, Arapkirli, vs.) Fransız Ordusu'na katılarak Doğu (Ermeni) Lejyonu'nu meydana getirirler. Ermeni gönüllüler kendi milyonlarca masum akrabalarının şehit edilmesinden duydukları öfkeyle

dolu olarak, ölümü hiçe sayıp Filistin'in Nablus kenti yakınlarındaki Arara'da büyük bir zafer kazanır ve Osmanlı-Alman kuvvetlerini bozguna uğratırlar. O tarihî olaylar da halkın Türkçe şarkılarına sanatsal bir biçimde yansımıştır:

*Birer birer saydım dört sene oldu,
Ermeni askeri Nablus'u aldı,
Ermeni askeri bin beş yüz kişi,
İngiliz, Fransız şaşdı bu işe.*

[Sv. 2000: Gth. 451, s. 428.]

Gerçekten de yiğit Ermeni lejyonerler Fransız ve İngiliz komutanların övgülerine mazhar olurlar. General Allenby 12 Ekim 1918 günü Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Nubar Paşa'ya gönderdiği telgrafta şöyle yazmış: *"Emrimde bir Ermeni alayı olduğu için gurur duyuyorum. Onlar parlak bir şekilde savaştılar ve zaferde büyük payları oldu."* [Keleşyan 1949. s. 592.]

İttihat Terakki Partisi iktidarı yıkıldığında, genel olarak İttihatçıların faaliyetleri, özellikle de Ermenilere karşı işledikleri cürümler hem Türkiye'de hem de bütün dünyada kınandı. İtilaf Devletlerinin kontrolüne giren Osmanlı devletinin yeni yöneticileri İttihat Terakki Partisi liderlerini suçlu çıkarmaya başladılar. Kıdemli tarihçi, Ermeni siyaset adamı, bir dönemin Ermenistan Dışişleri Bakanı John Kirakosyan, *"Jön Türkler Tarihin Mahkemesi Önünde"* adlı kitabında Türkçe ve yabancı gazetelerden alıntılar, Osmanlı ve yabancı siyasetçilerin sözlerini ve Osmanlı arşiv belgelerini anımsatıyor. Bunlar soykırımdan kurtulan görgü tanıklarımızın anlattıklarının kati surette doğru olduğunu teyit etmektedir. Bunlardan birkaç alıntı yapalım:

"1918'in Kasım-Aralık aylarında İstanbul basınının sayfaları gerçeğin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunan bol miktarda kanıtla

doluydu. Gazete sayfalarında Talât'ın, Bahattin Şakir'in, Nâzım'ın Ermeni karşıtı emir ve genelgelerinin metinleri yayımlandı. Onlardan birinde şöyle deniyordu: 'Ermenilerin öldürülmesi konusunda size verilen emirleri harfiyen uygulayın' ('Jamanak', İstanbul, 11.12.1918) Bu gazetenin aynı sayısında Bahattin Şakir'in manzume şeklinde, valilere işaret olarak gönderilmiş şifreli bir genelgesi yayımlanmıştı:

*Silah patlamasın,
Asker yapmasın,
Ermeni kalmasın:
Büyükleri kesmeli,
Güzelleri seçmeli,
O birleri sürmeli.*

1918 yılında 'Alemdar' gazetesi Talât ve arkadaşları hakkında bakın neler söylüyor: 'Astılar, öldürdüler, sürdüler, boğazladılar ve aynı zamanda Ermenileri boğazlattılar, sürdürdüler ve öldürttüler. Onlar çifte katillerdir; zira öldürme emri verdiler ve kendileri de öldürdüler.' ('Rönesans', İstanbul, sayı 127, 30.04.1919.)

Türkçe 'İstiklal' gazetesi ise şöyle bir itirafta bulunuyordu: 'Birinci Dünya Harbi içimizde ahlâka aykırı ve hayvanî duygular uyandırdı. Bu acı gerçeği inkâr etmek Güneşin ışığını inkâr etmektir.' ('Rönesans', İstanbul, sayı 173, 22.06.1919).

Meclis-i Ayan'a başkanlık eden, eski İttihatçı Ahmed Rıza 2 Aralık 1918 günü şöyle demiştir: 'Harbe girişimizden (30 Ekim 1914) Talât Paşa Hükümeti'nin düşüşüne (7 Ekim 1918) kadar geçen süre içerisinde Hükümet'in işlediği suçlar, yaptığı hatalar, katliamlar, işlediği aleni cinayetler..., mülk ve binalara el konulması, ...zulümler konusunda savcılıktan dava açmasını ve katilleri bir an önce ortaya çıkarıp adalete teslim etmesini talep ettim.' Meclis-i Ayan bu

talebe uygun olarak özel bir tahrir kabul edip, yürütme erkine teslim etmiştir. ('Jamanak', İstanbul, 05.11.1918). Ahmed Rıza'nın talebine cevaben Adliye Nazırı şöyle demiştir: 'Tehcir döneminde görev yapmış valiler ve askerler her halükârda sıradan şahıslar gibi sivil mahkemelerde yargılanacaklardır.' ('Jamanak', İstanbul, 25.07.1918.) Valileri ve diğer görevlileri tutuklamaya başladıklarında '*Tasfir-i Efkâr*' gazetesi '*Saraydan Hapishane Zindanlarına*' başlıklı bir makale yayımladı. O makalede şöyle deniyordu: '*Bu şahıslardan bir çoğunun daha iki ay öncesine kadar vilayetlerimizde itibar ve saygı gördüğünü, şimdi ise sıradan suçlular gibi hapse atıldığını görmek gerçekten de çok üzücü. Bu şahısların, savaştan bizim galip çıkacağımız varsayılmış olsa bile bir gün Talât Paşa Hükümeti'nin işlediği bütün suçlar için hesap vereceklerini neden düşünmediklerini anlamak çok zor.*' ('Rönesans', İstanbul, sayı 7, 15.12.1918.) '*İstendiği takdirde Türk devlet adamları için İstanbul ya da Ankara kütüphanelerinden 'Rönesans', 'Tasfir-i Efkâr' ve diğer gazete koleksiyonlarının sağlanabileceğinden şüphemiz yok. Okusunlar, kendi ülkelerinin tarihini incelesinler... ve artık yalan konuşmasınlar*" diyen John Kirakosyan şöyle devam ediyor: "...1918'in sonunda Osmanlı Türkiye'sinde İttihat Hükümeti yasa dışı ilân edildi ve Jön Türkler kanunî haklarından yoksun bırakıldı. Avrupa kamuoyu Jön Türklere kesinlikle karşıydı. Ünlü oryantalistler Alman Josef Markwart ve Fransız Jacques de Morgan Ermeni kıyımı politikasının başlıca sorumlularının uluslararası mahkeme önünde yargılanmasını açıkça talep ettiler. Alman bilim adamı Josef Markwart Ocak 1919'da yaptığı bir konuşmada kendi hükümetinden, Enver, Talât ve diğer suçluların bulunması ve uluslararası mahkeme tarafından cezalandırılmak üzere İtilaf Devletlerine teslim edilmesi için çaba sarfetmesini istedi.

...Dünya kamuoyu savaşın sona ermesinden sonra Osmanlı Türkiye'sindeki yaşamın çeşitli yönlerini yakından takip ediyor ve

o konuda geniş yorumlara yer veriyordu. Gazete sayfalarında İttihatçı katillerin Ermeni karşıtı politikası hakkında görgü tanıklarının anlattıkları yayımlanıyordu.

...Batıda, 1918-1919 yıllarından itibaren, yalnız suçluları kınamakla kalmayıp ABD ve İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinin de katılımıyla İttihatçıların yargılanmasını talep eden birçok kitap yayımlandı.

...13 Temmuz 1919 günü "New York Times" Osmanlı Türkiye'sinin savaş dönemindeki liderlerini kınadığını", askeri mahkemenin Enver, Talât ve Cemal Paşaları ölüm cezasına çarptırdığını, "üçünün de firarda olduklarını" bildirdi. Gazete Cavit Bey'in ve diğer birkaç şahsın (ki bunların arasında eski Şeyhülislam da bulunuyordu) 15 yıl ağır hapse mahkûm edildiğini duyuruyordu.

...Mahkemenin oturumları aylar sürdü. ...İttihatçı liderler iki suçlamayla karşı karşıyaydı: Osmanlı devletini savaşa sokmak ve Ermeni ulusunu yok etmek. Bu zaten Jön Türk devlet kurumları tarafından işlenen canavarca cinayetin resmen tanınmasıydı" diye sözlerini sonuçlandırıyor John Giragosyan. [Giragosyan 1983: s. 163, 170-171, 176, 208.]

Savaştan sonra imzalanan Sevr Antlaşması'yla Kilikya, İtilaf devletlerinin denetiminde olacak ve Osmanlı orduları Kilikya'dan çıkarılacaktı. Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn ve diğer "mezarlık"lardan mucize eseri olarak kurtulmuş, bitkin, erimiş ve varını yoğunu kaybetmiş Ermeni muhacirler, aşamalı olarak gelip Kilikya'ya yerleşiyorlardı. Onlar, gelecekle ilgili besledikleri inanç ve umutlarla yıkılanı yeniden inşa ediyor, boş tarlaları yeniden sürüyorlardı. Ama Ankara Hükûmeti, Müttefik devletlerle anlaşmanın bir yolunu bularak Fransızları barış gücü birliklerini Kilikya'dan çekmeye zorlamışlardı.

Fransız Askerî İdaresi Ermenilerin güvenliğini sağlamak için ciddi tedbirler almamakla kalmayıp bazı yerlerde yönetimi Türk askerî görevlilerine devrediyordu; onlar ise silahsızlanmıyorlardı. ---

Sevr Antlaşması'nı tanımayan ve Fransız Askerî İdaresi'nin kararsızlığından ve gevşekliğinden faydalanan ordu ve yerel çeteler kendi silahlarını Kilikya Ermenilerine doğrulturlar.

Ocak 1920'den itibaren ordu, Kilikya Ermenileri'nin yerleşim yerlerine saldırılar düzenler. Yirmi iki gün süren amansız muharebelerde Maraş şehrindeki on bir bin Ermeni katledilir ve yakılıp küle döner.

Maraş katliamından kıl payı kurtulan görgü tanığı Vergine Mayıkyan (1898 doğumlu) geçmişini acıyla hatırlayarak tanık olduğu korkunç olayları detaylı bir şekilde anlattı: *"...Karapet Ağa çok zengindi, usta bir kunduracıydı. Maraş'ın yöneticisi Cutki Efendi'nin ayakkabılarını imal etmişti ve kendini emniyette hissediyordu, ama silahı olmadığı için kendini savunamazdı. Bir gece ayak takımından adamlar bahçe kapısını kırarak içeri daldılar ve evine girdiler; genç, yaşlı demeden ailesinin bütün fertlerini öldürdüler ve bahçe-deki kuyunun içine attılar. Evini talan ettiler ve ganimeti aralarında paylaştılar. Bu olaydan sonra Ermeniler kendilerini nasıl savunacaklarını düşünmeye başladılar. Güvenlik kaygılarıyla kadınları ve çocukları Karasun Mankants Kilisesi'ne gönderdiler. Kiliselerden en büyüğü ve duvarlarla çevrili olduğu için en güvenli olanı Karasun Mankants Kilisesi'ydi. Bölgemizdeki bütün kadınları, gelin adayı kızları ve çocukları, toplam iki binden fazla insanı oraya naklettiler. İğne atsan yere düşmezdi. Salon, giriş, üst kat dopdoluydu. Bizim fedaîler her taraftan gözetliyorlardı. Ama çapulcu kalabalığı kudurmuş, Ermeni kanına susamıştı, her taraftan sesleri duyuluyordu: 'Hazreti Muhammed adına yemin ederiz ki bütün Ermenileri katledeceğiz.' Silahlı kalabalığı Karasun Mankants Kilisesi'nin çevresinde bir insan zinciri oluşturdu ve kiliseyi çember içine aldı; kapıların açılmasına bile izin vermediler; kapıların gece açılacağını söylediler, emir öyleymiş. Karasun Mankants Kilisesi bir tepe üzerine inşa edilmişti. Kiliseye giden, taşlarla döşenmiş yol birkaç yüz*

metre uzunluğunda, hemen hemen 4 metre genişliğindeydi ve her iki yanında ağaçlar vardı. Kiliseye doldurulmuş Ermeniler gece kapının açılmasını bekliyorlar; ama gece saat on, on bir, on iki oluyor, kapıyı açan olmuyor. İçerisi tıka basa Ermenilerle dolu; ne su var ne de ışık; her yer pisleniyor; biri ağlıyor, diğeri sızlıyor, bir diğeri de dua ediyor. Kısacası görülmemiş bir kargaşa ortaya çıkıyor. Biz onların seslerini evimizin altındaki mahzenden duyuyorduk. Bir de küçük bir delikten gördük ki sabah saat bir buçukta birkaç serseri, kilisenin kemer şeklindeki çatısına çıkmış, petrole bulanmış yanan elbise parçalarını kilisenin kubbesinden içeriye atıyor. ...Yanık kokusu her yere yayılmıştı. Kiliseden yükselen sesler insanın yüreğini sızlatıyordu. Binlerce insan ağlıyor, bağılıyor, çığlık atıyor ve kapının açılması için yalvarıyordu. Sesleri yerin dibinden geliyor gibiydi. O kadar yüksek sesle ahlayıp inliyorlardı ki, yankıları bize kadar ulaşıyordu; bu yankılar saatler geçtikçe azaldı. Ama insanların yanmış kemiklerinin kokusu her tarafa yayılmıştı. Canavarlar yapacaklarını yapmışlardı. Artık kilisede ve evlerimizin çevresinde canlı kimse kalmamıştı. Kilisenin büyük taşlarla döşenmiş birkaç yüz metrelik zemini sanki kalın bir sabun tabakasıyla örtülüydü; insanların vücutlarındaki yağlar eriyip akmış ve iki parmak kalınlığında bir tabaka halinde yoğunlaşmıştı... Oraya ilk gidenlerin ayakları karda bırakılan ayak izleri gibi yağ tabakasında iz bırakıyordu... Bir de baktık ki kadınlar ellerine birer elek almış kiliseye doğru koşuyorlar. Biz uzaktan seyrediyorduk ama ben dayanamayarak gidip orada olan biteni görmek istedim. Üstüme ferace gibi bir şey giydim, başıma da bir çarşaf geçirdim, ağzımı burnumu örttüm, zaten çok iyi Türkçe konuşuyordum ve kendimi ele vermeyeceğimden emindim. Ben de Karasun Mankants Kilisesi'ne gitmek üzere yola düştüm. Kilisenin isler içindeki duvarları yarı yarıya yıkılmıştı. İnsanların kapının altından süzülen erimiş yağları ise tepeden aşağıya akmıştı, ayağına basınca yapışıyordu, diğer ayağına da yere basınca o da yapışıyordu.

Sonunda elinde elekle yanında yürüyen bir kadın farkettim. O beni görerek dedi ki: 'Bacı sen niye yanına elek almadın?' Ben de şaşırmadan dedim ki 'Geri dönüp alırım.' Gülerek cevap verdi: 'Geri döndüğünde ne kalır ki?' Zaten katliamdan sonraki üçüncü gündü; ama çömlekçi fırını gibi kızarmış olan kilisenin duvarları hâlâ sıcağı. İçeri girdim ki ne göreyim! Kadınların her biri kilisede bir yer kapmış kimsenin kendi sınırından içeri girmesine izin vermiyor ve kadınlar birbirlerine bağırıyorlar: 'Kim sınırımı aşarsa öldürürüm!..' Benimle gelen kadın bana dönerek dedi ki: 'Gâvur pis olsa da altını temizdir...' Elekten geçirilmiş külün içinde erimiş bir altın parçası bulduklarında o canavar görünümlü kadınların sevinci görülmeye değerdi..." [Sv. 2000: Gth. 148, s. 274.]

O dehşet verici tarihsel olayların doğrudan izlenimleri altında şu kısa ama etkileyici şarkı bestelenmiş:

*Maraş'a Maraş derler, yaman, yaman!
Maraş, bu nasıl Maraş derler?
Maraş'ın içinde kilise yanar,
Kilise içinde Ermeni yanar!*

[Sv. 2000: Gth. 456, s. 429.]

Maraş katliamına yaklaşık on üç bin Ermeni kurban gider. Ondan sonra hayatta kalan sekiz bin Maraşlı Ermeni, Urfa'nın altı bin Ermeni sakiniyle beraber Halep'e, Şam'a, Beyrut'a, Kudüs'e, Bağdat'a ve Anadolu'daki Yunan bölgelerine gitmek üzere mecburen göç yolunu tutar.

1 Nisan 1920 günü Antep kuşatılır. Savaş sona erdikten ve Mütareke'den sonra oraya yeniden yerleşmiş on bin Antepli ve sekiz bin Sivaslı Ermeni muhacirin daha yeni huzura kavuşmuş hayatında yeniden fırtınalar kopar. Antep Ermenileri savunmaya geçerler.

Hemen Ulusal Derneğin yanında Adur Levonyan başkanlığında merkezî askerî bir komite oluşturulur. Komite 750 savaşçının silahının ve mühimmatının sayımını yapar ve bomba imal işini organize eder.

Antepli Gevorg Hekimyan (1937 doğumlu) o tarihî olaylar hakkında annesinden duyduklarını bize anlattı: “1920 yılında Kılıç Ali korkunç bir orduyla Antep’e saldırmış. Aynıtap savunmasını Adur Levonyan yönetiyormuş. Adur Paşa bomba imal ettirmek için Aynıtaplıların bakır kazanlarını bile erittirmiş, gönüllüleriyle düşmana saldırmış ve kuşatmayı yarmış. Kılıç Ali’nin sayıları yirmi dört bine varan birlikleri ‘Gâvurun gözünü kan bürüdü’ diye bir gecede dehşet içinde geri kaçmış. Annem, ‘Bizim Antep’te Adur Levonyan hakkında bu şarkıyı bestelemişlerdi’ deyip, söylüyordu”:

*Adur Paşa! Kalk seni,
Çam çırayı, yak seni!
Tacikler hücum ediyor,
Kamavorlar,⁽²²⁾ arş edin!*

[Sv. 2000: Gth. 545, s. 448.]

Bu arada, Kilikya işgalinin genel komutanı Kozanoğlu Doğan Bey binlerce askerden oluşan ordusuyla Haçın şehrini kuşatır; bu şehrin 35.000 Ermeni nüfusundan sadece 6.000 kadarı soykırımdan kurtulmuştu:

*Doğan Bey de geldi girdi Haçın’a...
Yazık oldu sana, koca Haçın...
Orada kapıştı epeyi bizim malımız...
Ayak altına gitti sahabsiz Ermeni!*

[Sv. 2000: Gth. 549, s. 450.]

²² Türkçe şarkıda Ermenice “kamavor(lar/ner)” [göndül(ler)] sözcüğü kullanılmıştır.

Karşı tarafın düşüncesine göre “*Kilikya Ermenilerinin kalesi Haçın’ı yerle bir edip yok etmek bir saatlik işti ve o, küçük çaplı bir saldırıyla 6.000 Ermeniye toprağa gömebilecekti*” [Terziyan 1956: s. 241.] Ancak Haçınılılar kararlıydı. Onlar kendi yöneticileri Avukat Karapet Çalyan’ın liderliğinde Haçın Savunma Yüksek Konseyi’ni kurarlar, savunmanın başına da General Andranik’e silah arkadaşlığı yapmış olan subay Sarkis Cebeciyan’ı getirirler. Dört bölük ve altmış süvariden oluşan bir süvari bölüğü oluştururlar. Haçın ve çevresini 4 savunma bölgesine ayırırlar. Siperler kazarlar. Hepsi de savaşıma isteğiyle doludur. Durumları silah taşımaya uygun 16-50 yaşları arasında bin iki yüz erkeğe topu topu 132 tüfek dağıtılır. Daha sonra 300 tüfek daha elde edilir; ancak bunlar bile bitmez tükenmez Bolşevik mühimmatıyla donatılmış bir orduya karşı savaşmak için oldukça yetersizdir. Bu gerçeği Zeytunlu görgü tanığı Hovsep Bıstıkıyan (1903 doğumlu) da anlattığı anda teyit etmiştir. [Sv. 2000: Gth. 138, s. 260.]

İşte bu nedenledir ki silaha aşırı derecede ihtiyaç duyan Haçınılılar Adana Ulusal Birliği yoluyla dışarıdan gelecek yardımı sabırsızlıkla bekliyorlardı. Bu yardımla silah ve mühimmatın yanında savaşan yeni güçler de ulaşacaktı. Ancak onlara hiçbir yardım ulaştırılmaz ve Haçınılılar umutsuz duruma düşerler, zira Fransız yüksek askerî temsilcileri kaypak bir politika yürütmektedirler. Gerçi onlar Haçın savunması için yiyecek, silah ve mühimmat sağlayacakları sözüünü verirler, ama sözlerinde durmamakla kalmayıp ayrıca Ermenilerin savunma organizasyonu hakkında Türk ordusuna bilgi de aktarırlar. Haçınılı özgürlük savaşçıları büyük zorluklarla düşmanın büyük topunu ele geçirir, ancak mermi yoktur ki ateş edip savunma yapsınlar. Açlık Haçınılılara zor anlar yaşatmaya başlar: “*Halk mecbur oldu ke-di, fare, köpek, deri, ağaç kabuğu ve çarık yemeye.*” [Aspet 1961: s.242.] Bu gerçeği Haçınılı görgü tanığı Aharon Mangıryan (1903 doğumlu) da anlattığı anılarda teyit etmiştir. [Sv. 2000: Gth. 145, s.271.]

Düşman yeni topraklar ve sayısız düzenli birliklerle kuvvetlerini takviye etmektedir. Sekiz ay süren uzun ve inatçı bir direnişten sonra ordu çapraz topçu ateşiyle Haçın'ın taş binalarını da yakıp yıkmayı başarırlar. Yüzlerce cesur savaşçı mevzilerinde şehit olur, binlerce Haçınlı acımasızca katledilir. Sadece 380 kişi dövüşerek düşman kuşatmasını yarmayı ve korkunç ateş çemberinden kurtulmayı başarır.

Haçın'daki savunma muharebeleri hakkında da günümüze kadar halk tarafından söylenen şarkılar bestelenmiştir. [orj. Ermenicedir]:

*Üç yüz yiğit Ermeni,
Hepsi de mosinlerle donanmış,
Ezdi Doğan Bey'in ordusunu,
Haçın düştü gürleyerek*

[Sv. 2000: Gth. 553, s. 451.]

Aralıklarla 314 gün kahramanca direnen Antep, Kilikya'nın eski başkenti Sis (Kozan), cesur kartal yuvası Zeytun, tarihî geçmişe sahip Tarsus, ticaret merkezi Adana ve Kilikya'da Ermenilerin yaşadığı çeşitli yerleşim yerleri de düşerler.

Maraşlı Vergine Mayikyan (1898 doğumlu) anlattığı anılarda Ermenileri hayal kırıklığına uğratan o dönemin siyasî olaylarından da bahsediyor: "...Fransız ve Ermeni gazeteleri devamlı Fransızların sonsuza dek Kilikya'da kalacağını, zira Fransa'nın itibarının Birinci Dünya Harbi'nden sonra arttığını, Türkiye'nin itibarının ise tam tersine azaldığını yazıyorlardı. Ancak ne yazık ki, o barış uzun sürmedi. Yavaş yavaş Türklerin bizden nefret etmeye başladığını hissettik. Bir gün de uyandık ki, Fransızlar atlarının nallarına keçe bağlayıp sessiz sedasız Maraş'tan uzaklaşmışlar. Sabah kalktığımızda kimsenin bundan haberdar olmamasına şaşırdık. General Dumont şehirden ayrılacaklarını Fransız Ordusu'nun erzağını bedava

sağlayan tanınmış Ermeni Ağa Hakob Khirlakhyan'a bile bildirmemişti. Öyle ki, 1920 yılının Eylül ayında Fransız Ordusu artık Maraş'ta değildi. Türklerin bu olayı önceden haber aldıkları görülmüyordu; gece bizi korkutmak için yer yer ateş ediyorlardı..." [Sv. 2000: Gth. 148, s. 273-274.]

Fransız Hükümeti müttefik olmanın sorumluluklarını yerine getirmeyip, 20 Ekim 1921 günü Ankara'da imzalanan anlaşmayla, Kilikya Ermenilerini katliam tehlikesiyle karşı karşıya bırakarak Kilikya'yı Türk ordusuna teslim etti.

Gerçi Ankara Hükümeti, farklı yerlerde başgösteren savunma ve direniş hareketlerini acımasızca bastırıyordu, ama kendi temel insan hakları ve ulusun fiziksel anlamda varlığını sürdürmesi için dövüşen fedakâr Ermeni kahramanlar Ermeni ulusunun ulusal kurtuluş mücadelesinin tarihine isimlerini altın harflerle yazdırdılar.

İşte böyle bir dönemde Soğomon Tehleryan Talât Paşa'yı Berlin'de öldürerek Ermeni Soykırımını kurbanlarının öcünü aldı.

2-3 Haziran 1921 günü, Berlin bölgesel mahkemesi Talât'ı öldüren Soğomon Tehleryan'ın gerçekleştirdiği eylemi inceleyerek Ermeni eylemciyi suçsuz buldu; aslında o İstanbul'daki Osmanlı askeri mahkemesinin Talât'a verdiği cezayı infaz etmişti.

Gerçi "Alman Hakim"ler anlayış gösterip Ermeni eylemciyi be-
raat ettirdiler ama batı Ermenilerinin durumu bununla düzelmedi.

1921'de Kilikya Ermenilerinin tasfiyesinden sonra, sıra Anadolu'daki Ermenilere gelmişti, zaten onların büyük bir kısmı soykırım döneminde acımasızca katledilmişti. Mucize eseri olarak hayatta kalanlar ise varlıklarını Anadolu'da Yunanlıların hâkimiyetindeki Ermenilerin yaşadığı bazı yerlerde ve özellikle de liman kenti İzmir'de sürdürüyordu.

1922 yılında, İzmir'in Ermeni ve Rum mahalleleri de alevler içinde kalır, Hristiyanlar sahile doğru sürülür. O dehşet verici olay Batı Ermenilerinin hafızasında "İzmir Faciası" olarak yer etmiştir.

Soykırımdan kurtulan Erzincanlı Garnik Stepanyan'a (1909 doğumlu) göre: "...1922 yılında İzmir'i ateşe verdiklerinde, benzin ve petrol dökerek kiliselere sığınmış Ermeni ve Rumları diri diri yaktılar..." [Sv. 2000: Gth. 95, s. 201.]

O korkunç manzaraları üzüntüyle hatırlayan soykırımdan kurtulmuş Afyonkarahisarlı Arpine Bartikyan (1903 doğumlu) da gördüklerini anlattı: "...Bir de millî hareket başgösterdi. İzmir'i ateşe verdiler. İlk önce Ermeni mahallesini yaktılar. Aziz Stepanos Kilisesi'ni ateşe verdiler, çünkü bütün Ermeniler korunmak için o kiliseye sığınmışlardı. Sonra biz Ermeniler kaçtık, deniz kenarına gittik. Denizde bir sürü kayık vardı ama kayıkların dibini önceden delmişlerdi ki kayıklar su alıp Ermeniler kurtulamasın. Zavallı Ermeniler kayığa biniyorlardı, kayık biraz yol aldıktan sonra içine su doluyor ve bütün Ermeniler denize dökülüyordu; denizin yüzeyinde bir sürü şişmiş ceset vardı. Bizi Balçova'ya götürdüler ve kıyıya yakın ahşap kulübelere doldurdular. Başladılar bizi gözden geçirmeye. Güzel kızları tutup, sürükleye sürükleye götürüyorlardı. Ben ufak tefek bir kızdım, kadınların eteklerinin altına gizlendim. Bizim Mari'nin yüzüne kurum sürmüşler, saçlarını da kırmışlardı; acayip bir görünümü vardı. Ona bakıp beğenmediler, 'yaramaz' dediler ve bıraktılar. Bir Ermeni kızı sıranın kendisine geleceğini görünce, pencereden atladı ama ölmedi: aşağıda askerler varmış... birkaç gün sonra onu geri getirdiklerinde artık tanınmaz bir haldeydi..." [Sv. 2000: Gth. 197, s. 334.]

Deir-es-Zor sürgünü anılarından tanıdığımız Afyonkarahisarlı Sümbül Berberyan (1909 doğumlu) aynı üzüntü ve gözyaşlarıyla İzmir Faciası sırasında kendi gözleriyle gördüklerini de şöyle hatırladı: "...Ermenileri, Rumları denize atıyorlardı. Genç, yaşlı, anne, çocuk farkı gözetmiyorlardı. Askerleri herkesi süngülerle delik delik ediyordu; çocukları, büyükleri tutup denize atıyorlardı. Denizde bir sürü ceset vardı; öyle ki suyu göremezdin. Bir yerde büyük bir

ateş yakmış, Ermenileri o ateşin içine atıyorlardı. Annemi tutup ateşe attılar. Biz, ben ve ablam başladık bağırmaya; annemi ateşin içinden kurtaramadık..." [Sv. 2000: Gth. 200, s. 336-337.]

Ondan sonra, soykırımdan kurtulan bu kişi aynı üzüntü, gözyaşları ve hıçkırıklarla kendi bestelediği uzun ağıtı söylemeye başladı; bu ağıttan bir bölüm aktarıyoruz. [orijinali Ermenicedir]:

*Afyon'dan çıktık,
İzmir şehrine geldik,
Sevgili anamı bulamadım,
Hüngür hüngür ağladım.*

*Ah sevgili anacığım! Bizi aldattılar,
Beni senden ayırdılar,
Seni de ateşe attılar,
Cayır cayır yaktilar!..*

[Sv. 2000: Gth. 467, s. 433.]

İçinden çıkılmaz ve ölümcül bir durum hüküm sürüyordu; arka-
da ateş vardı, önde ise su. Kargaşanın hüküm sürdüğü o cehennem-
den sadece hayatlarını kurtarmak için ellerinde kalan son altınları
ve takıları da verenler kurtuluyorlardı. Elleri hiçbir imkân bu-
lunmayanlar ise, yüzerek açıkta demirlemiş Avrupa bandıralı gemi-
lere ulaşmak için ölümü hiçe sayarak denizin dev dalgaları arasına
atılıyorlardı. O gemiler evsiz barksız Ermenileri bilinmeyen yerlere
götürecekti. [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Oradan kaçtık Yunanistan'a,
Birçoğu Fransa'ya gitti,
Diğerleri Mısır'a,
Böylece dağıldık her tarafa.*

[Sv. 2000: Gth. 468, s. 433.]

Böylece tarihsel bir gerçeklik olarak Ermeni Diasporası ortaya çıktı.

Geleneksel Ermeni sanatkârların ustalığı ve hünerli Ermeni kadınların yaptığı güzel elişleri ve dokuduğu halılar yabancıların hayranlığını kazansa dahi, vatan toprağından koparılmış Ermeni muhacirler yabancı ülkelerin dillerini ve kanunlarını bilmediklerinden, ucuz işgücü olmaktan öteye gidemiyorlardı. Asimilasyon, yozlaşma ve özellikle de işsizlik korkusu göçebe Ermenilere rahat vermiyordu [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Gurbet ellere düşmüşüz,
Ağlarım hasretle, hasretle!
Belki Ermeni sorunu çabuk çözülür,
Sabreyle gönlüm sabreyle!*

*Sevin, ağlama üzüntüyle,
Ayağını sağlam bas yere,
Yakında duyarsın göç haberini,
Sabreyle gönlüm, sabreyle!*

[Sv. 2000: Gth. 567, s. 456.]

Birbirini takip eden göç kervanlarıyla evsiz ve vatansız kalmış batı Ermenilerinin Doğu Ermenistan'a dönüşü başlar; önce 1920-1930 yıllarında İstanbul, Fransa ve Yunanistan'dan, daha sonra ise 1946-1948 yılları arasında kitlesel olarak Suriye, Lübnan, Mısır, Irak, Fransa, Yunanistan, Balkan ülkeleri ve Amerika'dan vatana dönerler.

Batı Ermenileri kaybettikleri tarihî Ermenistan'dan on defa daha küçük yüzölçümlü topraklara yerleşirlerken kendi tarihî memleketlerinin anılarını simgeleyen ilçeler ve mahalleler yaratmakla birlikte, yıkıntı haline gelmiş evlerinin ve sönmüş ocaklarının verdiği acı

hafızalarında canlılığını korumakta ve kaybettikleri ülkenin hayali yürekte gelen bir çağrı şeklini alarak nesilden nesile aktarılmaktadır. [şarkının orijinali Ermenicedir]:

*Umudun kapıları açıldığında
Ve biz ülkeye geri döndüğümüzde,
Bizden zorla aldıkları,
Benzersiz ülkemiz vatanımıza.*

*Kilikya' mı görmek isterim,
Havası temiz, suyu berrak,
Kilikya' mı görmek isterim,
Manastırlar, kaleler orada çoktur.*

*Ermeni sorunu çözüldüğünde,
Ecdadımızın toprağı bize verildiğinde,
Tarlalarımızı süreriz,
Köylerimizi şeneltiriz.*

*Sason' u ve Van' ı görmek isterim,
Zeytun, Haçın ve Musa Dağ' ı,
Tarsus, Maraş, Sis ve Antep' i,
Güzelleştiririz biz mutlaka.*

[Sv. 2000: Gth. 562, s. 454.]

Vatana dönenler Sovyet Ermenistanı'na umut ve inançla geliyorlardı. Dönüş yapanların oluşturduğu büyük kervanlar, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin kazandığı zaferden ve özellikle de SSCB'nin 1 Kasım 1945 günü Türkiye'ye ilettiği Ermeni ve Gürcü topraklarıyla ilgili resmî talepten cesaret alarak geliyorlardı... Ve aşağıdaki halk şarkısı büyük umutlarla ağızdan ağıza dolaşıyordu. [orijinali Ermenicedir]:

*Ermenistan'a gitmek isterim,
Yerevan'ı görmek isterim,
Ararat'ın zirvesine
Bayrak dikmek isterim.*

[Sv. 2000: Gth. 570, s. 457.]

Ve halk şarkısı bir talep gibi yankılanmaktaydı [orj. Ermenicedir]:

*İstiyoruz onu, istiyoruz onu,
Bizimdir Kars ve Ardahan...
Kars ve Ardahan bize,
Çabucak verilecek,
Ki biz o ıssız toprakları,
Cennete çevirelim.*

[Sv. 2000: Gth. 575, s. 457.]

Harputlu görgü tanığı Hakob Holobikyan'ın (1902 doğumlu) kendisinin ve hemşerilerinin çektiği ıstırapları detaylı bir şekilde anlattıktan sonra sözlerini bitirirken dediği gibi: "...İttihatçılar tarafından gerçekleştirilen o cürüm hiçbir zaman unutulmaz ve affedilmemelidir." [Sv. 2000: Gth. 109, s. 222.]

Kars kökenli ressam Yelena Abrahamyan (1912 doğumlu) ise acı anılarını gözyaşı dökerek anlattıktan sonra sözlerini şöyle sonuçlandırdı: "...Onlar, Ermenileri katlettiklerini kabul etmiyorlar. Ermeni Soykırımı'nı kabul etmiyorlar; peki bizim kendi gözlerimizle gördüklerimiz, kulaklarımızla duyduklarımız neydi? 1920 yılında Bolşevik kılığına büründüler, ama özlere değişmedi. Eğer suçlarını kabullenmezlerse onlarla barış yapmak hiçbir şekilde mümkün olmaz..." [Svazlian: Kişisel arşiv. Yayınlanmamış materyaller.]

Anlattığı hatıraların sonunda İğdirli Evelina Kanayan (1909 doğumlu) üzüntülü, ama kendinden emin bir tavırla şöyle dedi:

"... BM temsilcileri bile gelse onlara kendi gördüklerimi anlatırım..." [Sv. 2000: Gth. 54, s. 136-137.]

Mokk'tan Ğukas Karapetyan (1901 doğumlu) ise anılarını özetleyerek şöyle dedi: "... 1915'te yapılanlar hiçbir zaman unutulmayacak. Onlar bütün bunların unutulmasını istiyor ve olanları kabul etmiyor, ama Tanrı biz Ermenilere yardımcı ve adil bir hâkim olsun." [Sv. 2000: Gth. 52, s. 130.]

Harputlu Tsiatsan Matevosyan ise (1900 doğumlu) sade halk diliyle şunları önerdi: "...Bütün bu felâketi başımıza onlar getirdi; hem memleketimizi hem servetimizi hem de akrabalarımızı kaybettik. Utanmazlar şimdi de Ermenilerin kendilerini katlettiğini iddia ediyorlar. Altınlarımız, evlerimiz, arazilerimiz onlara kaldı. Ben, Ermenilerin hakkından nasıl gelemediğine şaşıyorum. Bütün bu anlatılanlar bir kitapta toplansın ki, dünyadaki insanlar okuyup kimin haksız, kimin haklı, kimin zarar görmüş olduğunu anlayabilsinler." [Svazlian: Kişisel arşiv. Yayınlanmamış materyaller.]

Gelin görün ki, günümüzün Türk resmi propagandası ve tarihçiliği Osmanlı Devleti'nin uyguladığı Ermeni Soykırımı'nı insanlardan özenle saklayarak kesin tarihî kanıtları tahrif etmek için hiçbir çabayı esirgemiyor. Onlar daha 1919 yılında Osmanlı devlet kurumlarının İttihatçı katillerine davalar açılması işine giriştikleri tarihî gerçeğini dikkate almamaya çalışmaktadırlar. Daha sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal'e karşı düzenlenen İttihatçı komplosu ortaya çıkarıldığında, "*Los Angeles Examiner*" gazetesine (1 Ağustos 1926'da) verdiği demeçte, bizzat Mustafa Kemal'in kendisi de İttihatçıları kınayarak şöyle demiştir: "*Şahsımı hedef alan o suikast, İttihat Partisi tarafından düzenlenmişti; o partinin, yaşadıkları yerlerden acımasızca kitlesel olarak sürgüne gönderilen ve yok edilen bizim milyonu aşkın Hristiyan vatandaşımızın canlarının hesabını vermesi gerekirdi...*" [Papazyan 2000: s. 87.]

Öyle ki, o acı tarihî olay inkâr edilemez bir gerçektir ve zihinlerde hiç şüphe uyandırmamaktadır.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu, Osmanlı Ordusu'nda doktor-subay olarak görev yapmış Sivrihisarlı Hakob Papazyan (1891 doğumlu) bütün o insanlık dışı zulümleri kendi gözleriyle görüp ayrıntılı bir şekilde analiz ettikten sonra şöyle bir sonuç çıkarmıştır: *"...Maalesef uygar devletlerden hiçbiri de hümanizma yönünde bir adım atmadı. Dolayısıyla o devletler ister istemez İttihatçıları cesaretlendirmiş oldu; İttihatçılar ise Batı Ermenistan'da yaşayan milyonlarca silahsız ve korumasız Ermeni'yi, genç yaşlı demeden, dünyada eşi benzeri görülmemiş kendi ırklarına has insanlık dışı bir vahşetle, işkencelerle öldürdüler, esir aldılar, kaçırdılar, din değiştirmeye zorladılar, boğazladılar, süngülediler, darağacına çıkardılar; o Ermenilerden bazılarını başaşağı astılar ve ölene dek o halde bıraktılar. Yüzlerce insanı kilise ve ahırlara hapsedip günlerce aç susuz bırakarak onlara eziyet ettikten sonra üzerlerine petrol döküp diri diri yaktılar. Sayısız insanı Fırat Nehri'nde boğdular. Sürgün yollarında, küçük çocukları yolun her iki yanına canlı canlı boğazlarına kadar gömerek öldürdüler; sürgün edilenleri ise bilinçli olarak aynı yoldan geçiriyorlardı ki onları görüp dehşete kapılsınlar ve aşırı derecede acı çeksinler. Yolda hamile kadınların karınlarını süngüyle deşiyor, ergen bakire kızların ırzına geçip kadınları haremlerinde cariye olarak kullanmak üzere kaçırıyor, çocukları ve yaşlıları İslâm'ı kabul etmeye ve sadece Türkçe konuşmaya zorluyorlardı... Ermeni milleti tecrit edilmiş ve trajik bir durumdaydı. Ermeniler tarihî vatanlarını kaybettiler. Milyonu aşkın Ermeni acımasızca şehit edildi. Bütün bunlar uygar insanlığın gözleri önünde, onların bilgisi dahilinde ve izniyle cereyan etti. Büyük devletler gelecekteki maddî çıkarları uğruna Piliates rolünü oynadı. İster istemez, o Boz Kurda, silahsız ve korumasız Ermeni halkının milyonu evlâdına istediği gibi eziyet edip onları*

paramparça etmesi için izin verdi. Böylece Ermeni milletine karşı uygulanan soykırıma suç ortağı olarak İttihatçıları cesaretlendirdiler.” [Svazlian: Kişisel Arşiv. Yayımlanmamış materyaller.]

Antepli Pargev Makaryan (1915 doğumlu) ise şunları ekledi: *“...Büyük devletler Ermenileri kandırıp Kilikya’yı geri verdiler. Zeytun, Adana, Sis, Maraş, Kilis, Antep, Urfa, Kamurc ve başka şehirler Ermenilerden tamamen arındırıldı. Bizi de Kilikya’dan ayırmaya zorladılar. Biz vatanımızı terk etmeye mecbur kaldık. 1922’de de İzmir Faciası’nı düzenlediler; Ermeniler ve Rumlar ateşten kaçarak denize atıldı. Kendini kurtarabilenler başka ülkelere gitti. Böylece Türkiye’yi Hristiyanlardan arındırdılar. Anadolu’yu, Batı Ermenistan ve Kilikya’yla birlikte onlara kaldı...” [Svazlian: Kişisel arşiv. Yayımlanmamış materyaller.]*

Maalesef uluslararası toplum da 20’nci yüzyılda uygulanmış ilk soykırım olan Ermeni Soykırımı’nı zamanında kınamadı ve bunun mantıksal bir devamı olarak önce faşizm doğdu; günümüzde ise ne şekilde ortaya çıkacağı öngörülemeyen ve bütün dünya için feci bir tehlike oluşturan uluslararası terör; zira, cezasız kalmış suçlar insanlığa zarar vererek tekrarlanmaktadır.

Böylece, hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı, hiçbir iz bırakmadan yok olmaktan kurtulan anılar ve tarihî niteliğe sahip şarkılar, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem nedeniyle Ermeni Soykırımı’na ve o soykırımı müteakiben cereyan eden tarihsel olaylara halkın kullandığı basit dille ışık tutan tanık hikâyeleri haline gelip inanılır, objektif ve gerçek olaylara dayanan kanıtlar olmaktadır. Bunlar sadece geçmiş hakkında hikâyeler olmayıp, aynı zamanda geleceğe dönük uyarılardır.

Ermeni Soykırımı’nın bütün tarihsel akışı ve masum şehitler ile kaybedilmiş ülke hakkında soykırımdan kurtulmuş görgü tanıklarının anlattığı gerçek olaylara dayanan, belge niteliği taşıyan hikâyeleri bu araştırmayla ortaya koymak ve bilimsel çevrelerde yaymak

işte bu yüzden ayrı bir önem kazanmaktadır; zira SOYKIRIM, önce tanıkların verdiği ifadelerle aydınlanması gereken BİR SUÇTUR. En büyük tanık ise halkın kendisidir. Ve acılarla hayatta kalan halk trajik geçmişini anlatmış ve hâlâ da anlatmaya devam etmektedir. O geçmiş, Ermeni ulusunun geçmişi, onun tarihidir; onun toplumsal tarihsel hafızasıdır ve o geçmişin dünyanın ve insanlığın adil yargısına teslim edilmesi gerekir.

Daha önce de belirtildiği üzere, 1919'da İttihatçı Hükümeti'nin liderlerini ilk kınayan Osmanlı Hükümeti'nin kendisi olmuştur. Daha sonra, bazı ülkeler ve örgütler 20'inci yüzyılın ilk soykırımını, Ermeni Soykırımı'nı resmen tanımışlardır: Arjantin (1985'te), Uruguay (1985'te), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi (1985'te), Avrupa Birliği (1987'de), Kıbrıs (1990'da), Rusya Federasyonu (1995'te), Yunanistan (1996'da), Lübnan (1997'de), Belçika (1998'de), İsveç (2000'de), Fransa (2001'de), İsviçre (2003'te), Kanada (2004'te) ve ABD'nin 36 eyaleti. Bu süreç halen devam etmektedir ve devam da edecektir; zira her şeyi kendi adıyla anmak gerekmektedir; 21'inci yüzyıla girmiş, mükemmele ve demokrasiye ulaşmayı hedeflemiş insanlığın vicdanı ve özellikle de tarihsel gerçekler bunu zorunlu kılmaktadırlar.

Dolayısıyla ilerleme yolunu tutmuş Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti için, hem yazılı hem de sözlü kanıtlarla gerçekleşmiş, ispatlanmasına gerek olmayan ve Ermeni Soykırımı adı verilen doğruluğu apaçık ortada olan bu tarihî gerçeği kabul etme cesaretini göstermenin zamanı gelmiştir.

Kaynakça

Adalian, Rouben. (1995). *Remembering and Understanding the Armenian Genocide*. Yerevan.

Akçam, Taner. (1997). *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks*. Toronto.

Amerikyan despan Henry Morgenthaui huşeri yev Haykakan Eğerni gağtnikneri [Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ın Hatıraları ve Ermeni Soykırımı'nın Sırları.] (1990). Yerevan (Ermenice).

Andreassian, Tigran. (1935). *Zeytuni taragrutyunı yev Suedio apstambutyunı* [Zeytun'dan Sürgün ve Suedia İsyanı.] Halep (Ermenice).

Antonian, Aram. (1921). *Meds vocırı* [Büyük Cürüm.] Boston (Ermenice).

Aram, Aspet. (1961). *Drvagner Hacno herosamarten* [Kahraman Haçın Muharebesi'nden Bölümler.] Beyrut (Ermenice).

Armenian Genocide. Resource Guide. (1988). Washington.

Arzumanian, Makich. (1969). *Hayastan. 1914-1917* [Ermenistan. 1914-1917.] Yerevan (Ermenice).

Bardakjian, Gevorg B. (1985). *Hitler and the Armenian Genocide*. Cambridge.

Barseghian, Lavrenti. (2001). *Hayots tseğaspanutyán hraparakaynoren datapartman yev canaçman jamanakagrutyun (1915-2000)* [Ermeni Soykırımı'nın Kamuoyu Önünde Kınanmasının ve Tanınmasının Kronolojisi (1915-2000).] Yerevan (Ermenice).

Boghossian, K. P. (1942). *Hacni inthanur padmutyuni [Haçın'ın genel tarihi.]* Los Angeles (Ermenice).

A Crime of Silence. The Armenian Genocide. Cambridge, 1985.

Dadrian, Vahagn. (1991). *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources.* London.

Dadrian, Vahagn. (1995). *Haykakan tseğaspanutyuni hetpaterazmyan osmanyanyan khorhırdaranin mec [Ermeni Soykırımı savaşı sonrası Osmanlı Meclisi'nde] "Paykar" ["Mücadele"].* No. 4, Yerevan (Ermenice).

Dadrian, Vahagn. (1995). *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus.* Providence, Oxford.

Fein, Helen. (2000). *Denying Genocide. From Armenia to Bosnia.* London.

Galoustian, Grigor. (1934). *Maraş kam Germanik yev heros Zeytun [Maraş veya Germanik ve Kahraman Zeytun.]* New York (Ermenice).

Gushakjian, Martiros. (1970). *Huşamatyan Musa Leran [Musa Dağ Hatıraları Kitabı.]* Beyrut (Ermenice).

Guttmann, Joseph. (1948). *The Beginning of Genocide.* New York.

Hambarian, Azat. (1990). *Arevmtahayeri 1915 t. kotoradsneri yev inknapaştpanakan marteri [1915 yılında yapılan meşru müdafaa muharebeleri ve batı Ermenilerine yönelik katliamlar.]* Yerevan (Ermenice).

Haykaz, Aram. (1957). *Şapin-Garahissarı u ir herosamartı [Şebinkarahisar ve Şebinkarahisar muharebesi.]* New York (Ermenice).

Haykuni, Sarkis. (1895). *Korads u moratsvads hayer. Trapizoni hay-mahmedakan gyuğern u nrants avandutyunneri [Kaybolmuş ve unutulmuş Ermeniler. Trabzon'un Ermeni-Müslüman köyleri ve onların gelenekleri.]* "Ararat." Vağarşapat (Ermenice).

Hişatakaran nvirvads Vaspurakani 1890-i ev 1915-i herosamar-terun [Vaspurakan'da 1890'da ve 1915'te yapılan kahramanca muharebelere adanmış edebi anıt.] (1945). Kuzey Amerika (Ermenice).

Huşamatyan Meds Yeğerni [Büyük Soykırımın Yıldönümü Kitabı.] (1965). Beyrut (Ermenice).

Hovannisian, Richard G., ed. (1988). *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, Oxford.

Hovannisian, Richard G. (1997). *Denial of the Armenian Genocide with Some Comparisons to Holocaust Denial*. Australia.

Hovhannisyan, Nikolay. (2002). *The Armenian Genocide: Armenocide. Causes, Commission, Consequences*. Yerevan.

Jizmejian, Manuk. (1930). *Patmutyun amerikahay kağakakan kusaksutyants. 1890-1925 [Amerikan Ermeni Siyasî Partilerinin Tarihi. 1890-1925.]* Fresno (Ermenice).

Karapetian, Mher. (1998). Hayots 1915-1916 tvakanneri tseğaspanutyan hartseri hay patmagrutyan mec [Ermeni tarihçiliğinde, 1915-1916 yıllarında uygulanmış Ermeni Soykırımı'na bağlı sorunlar.] Yerevan (Ermenice).

Keleshian, Missak. (1949). *Sis-Matyan [Sis Hakkında Kitap.]* Beyrut (Ermenice).

Kirakossian, John. (1965). *Aracin hamaşkarhayin paterazmı ev arevmtahayutyunı [Birinci Dünya Harbi ve Batı Ermenileri.]* Yerevan (Ermenice).

Kirakossian, John. (1983). *Yeritturkerı patmutyan datastani arac [Jön Türkler Tarihin Mahkemesi Önünde.]* Yerevan (Ermenice).

Kloian, Richard D. (1985). *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press (1915-1922)*. Berkeley.

Kuper, Leo. (1981). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, London.

Lazian, Gabriel. (1946). *Hayastan yev Hay Datı (Vaveragrır) [Ermenistan ve Ermeni Davası (Belgeler)]* Kahire (Ermenice).

Mesrob, Levon. (1952, 1955). *Der-Zor [Deir-es-Zor.]* Vol. A, B. Paris (Ermenice).

Nersissian, Mkrtich. (1991). *Hayeri tseğaspanutyuni osmanyany kaysrutyunum (Pastatığteri ev nyuteri joğovadsu) [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı (Belge ve materyal koleksiyonu)]*. Yerevan (Ermenice).

Papazian, Avetis. (1988). *Hayeri tseğaspanutyuni ist yeritturkeri datavarutyanyan pastatığteri [Jön Türk Davalarının Belgelerine Göre Ermeni Soykırımı.]* Yerevan (Ermenice).

Papazian, Avetis. (2000). *Tseğaspanutyun yev goyatevman paykar [Soykırım ve hayatta kalma savaşı.]* Yerevan (Ermenice).

Papikian, Hakob. (1919). *Adanayi Yeğerni. "Teğekagir" [Adana katliamı. "Rapor".]* İstanbul (Ermenice).

Pinon, René. (1916). *La suppression des Armeniens. Méthode allemande - travail turc.* Paris.

Poghosian, Haykaz M. (1969). *Zeytuni Patmutyuni [Zeytun Tarihi.]* Yerevan (Ermenice).

Porter, Jack Nusan, ed. (1982). *Genocide and Human Rights. A Global Anthology.* Lanham, New York, London.

Sahakian, A. (1955). *Dyutsaznakan Urfan ev ir hayordineri [Kahraman Urfa ve Ermeni Evlâtları.]* Beyrut (Ermenice).

Sahakian, Rouben G. (1970). *Türk-fransiyakan haraberutyunneri yev Kilikian 1919-1921 tt. [1919-1921 yılları arasında Türk-Fransız ilişkileri ve Kilikya.]* Yerevan (Ermenice).

Sarafian, Gevorg. (1953). *Patmutyun Antepi Hayots [Antep Ermenilerinin Tarihi.]* Vol. A, B. Los Angeles (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1984). *Musa Ler. "Hay azgagrutyun ev banahyusutyun" [Musa Dağ. "Ermeni Etnografyası ve Folkloru".]* Cilt. 16, Yerevan, ESSC BA Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1994). *Kilikia. Arevmutahayots banavor avandutyuni [Kilikya. Batı Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri.]* Yerevan, EC UBA'nın "Gitutian" Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1995). *Meds Yeğern. Arevmutahayots banavor vkayutyunner* [Büyük Soykırım. Batı Ermenilerinin Sunduğu Sözlü Kanıtlar.] Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1997). *Meds Yeğerni arevmutahayots huşapatumnerum yev turkalezu yergerum* [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım.] Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1997). *Genotsid v vospominaniiakh i turko-iazychnikh pesniakh zapadnykh armian* [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım.] Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Rusça).

Svazlian, Verjiné. (1999). *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors*. Yerevan, "Gitutiun" Publishing House of the NAS RA.

Svazlian, V. (2000). *Hayots tseğaspanutyun. Akanates veraproğneri vkayutyunner* [Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları.] Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (2003). *Hayots tseğaspanutyunı yev patmakan hişoğutyunı* [Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza.] Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. Personal archive. Unpublished materials.

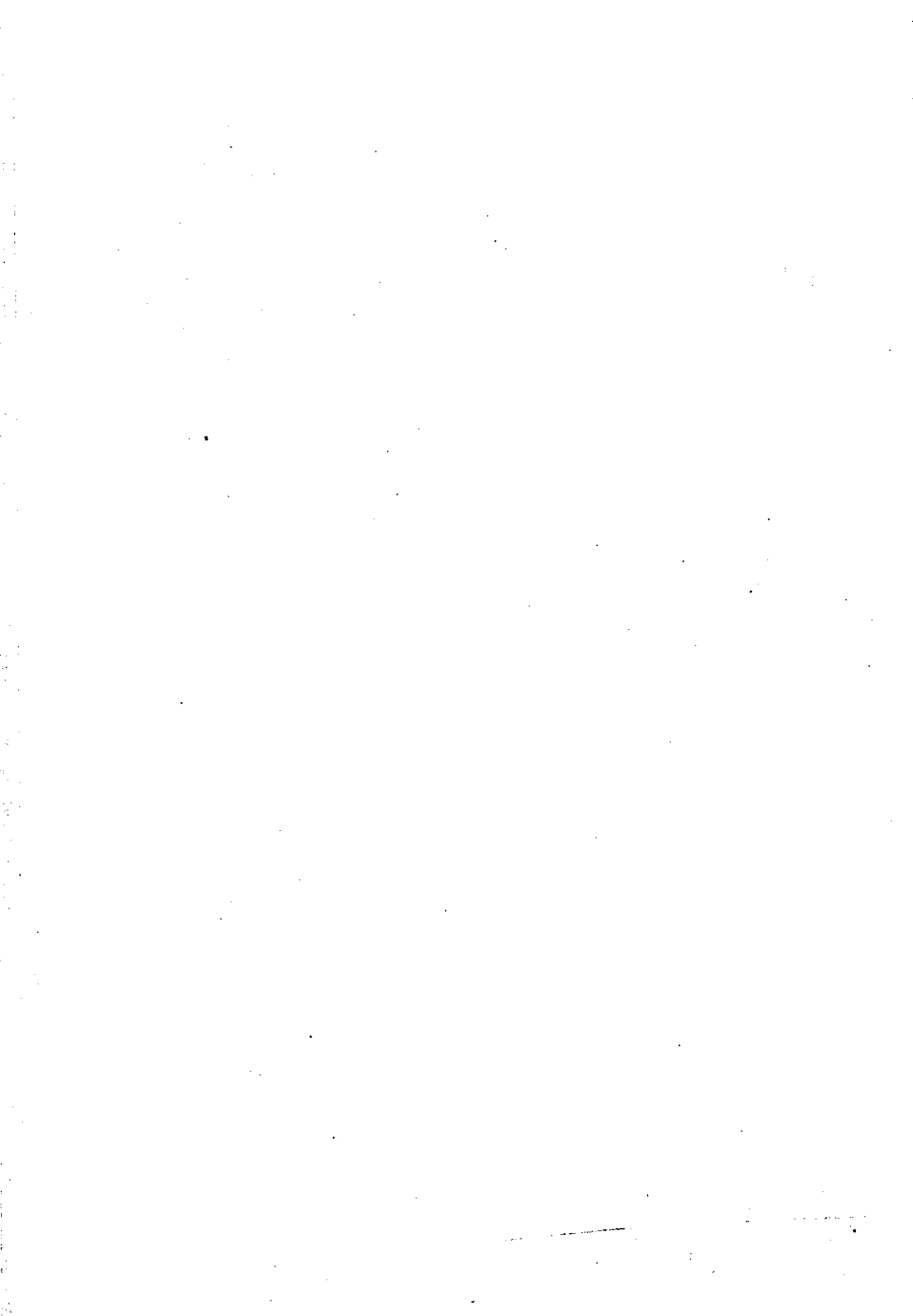
Temirian, A. (1956). *Kessab (1909-1946)* [Kessab (1909-1946).] Beyrut (Ermenice).

Terzian, S. H. (1956). *Hacni utamsya dyutsaznamartı* [Sekiz Ay Süren Haçın Muharebesi.] Buenos-Aires (Ermenice).

Torossian, Shmavon T. (1987). *Kilikyayi hayeri azgayin azatag-rakan şarjumnerı 1919-1920 tt.* [1919-1920 tarihlerinde Kilikya Ermenilerinin Ulusal Kurtuluş Hareketleri.] Yerevan (Ermenice).

Tumanian, Hovhannes. (1959). *Yerkeri joğovadsu* [Eserler Dizisi.] Cilt 6. Yerevan (Ermenice).

Véou, P. du (1954). *La passion de la Cilicie. 1919-1922*. Paris. www.geocities.com/vsvaz333/ (Verjiné Svazlian'ın İnternet s.sı).



Verjiné Svazlian **Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza**

Özet

Son yıllarda Ermeni Soykırımı'na (1915-1922) duyulan ilgi daha da arttı. Bu her şeyden önce o tarihsel gerçeğin birçok ülke tarafından tanınmasından ileri gelmektedir. Ancak, resmî Türk tarihçiliği ve onun tezlerini benimseyen tarihçilik doğruluğu kesin tarihî olayları çarpıtmaya ve reddetmeye devam etmektedir.

Çeşitli dillerde yayımlanmış resmî belgelerin yanı sıra, halk tarafından söz konusu olayların doğrudan etkisi altında anlatılanların da önemli bir tarihî belge değeri vardır. Mademki o kitlesel siyasî cürümün nesnesi Ermeni halkının ta kendisidir ve nasıl ki her suçun aydınlanmasında tanıkların verdiği ifadeler belirleyici rol oynamaktadır, o halde bu vakada da görgü tanıklarının anlattıklarını temel almak gerekmektedir. Bu anlatımlardan her biri Ermeni sorunun adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukukî açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Tehcir ve soykırım neticesinde batı Ermenileri'nin büyük bir kısmı (1.5 milyonu aşkın insan) yok oldu; mucize eseri olarak kurtulanlar ise tarihsel bir gerçeklik olarak Ermeni Diasporası'nı oluşturmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerine dağıldılar. O trajik olayların görgü tanıklarından birçoğu 1920'li yıllardan itibaren düzenli aralıklarla Diaspora'dan Sovyet Ermenistanı'na dönmüş ve kendi evvelki memleketlerini simgeleyen yeni inşa edilmiş yerlere yerleşmişlerdir.

Daha 1955 yılından itibaren, yaklaşık 50 yıl boyunca, (halkın kullandığı dile sadık kalarak) Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri

olarak kurtulmuş görgü tanıklarının ve hayatta kalanların anlattıklarını (600 birim) yazıya döktük; bunların ses ve görüntülerini kaydettik. Bu hikâyelerin orijinaleri Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivlerinde saklanmaktadır.

Bu incelemedeki etnografik konular Ermenice kitabımızdan alınmışlardır (Vergine, Svazlian: *Ermeni Soykırımı, Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, Erivan, ECUBA "Gitutyun" Basımevi, 2000, 500 s.)

Bu araştırmada Ermeni Soykırımı'nın gidişatı ve tarihsel olayları sunulmuş; bunlar, Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu'daki 70 yerleşim yerinden zorla tehcir edilen, Ermenistan'a ve Diaspora'ya yerleşen (Yunanistan, Fransa, İtalya, Almanya, ABD, Suriye, Lübnan, Irak, Mısır, Balkan ülkeleri, Türkiye) Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanıklarının anlattıklarıyla ve tarihsel nitelikli (Ermenice ve Türkçe) şarkılarla tamamlanmış, gerçekleşmiş ve teyit edilmişlerdir.

Olaylara dayanan bu tanık hikâyeleri Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat Terakki Partisi Hükümeti'nin organize ettiği Ermenilere yönelik seferberliği, silah toplama faaliyetlerini, kitlesel tehcir ve kıyımları gerçeğe uygun bir şekilde yeniden yansıtmaktadır.

Halktan elde edilen bu materyaller, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem ve özgünlükleri nedeniyle, Ermeni Soykırımı'nı halkın kullandığı sade dille aydınlatan, objektif, olaylara dayanan, güvenilir ve inkâr edilemez tanık hikâyeleri haline gelmektedir.

Verjiné Svazlian
Le Genocide Des Armeniens Et La Memoire Historique

Résumé

Durant ces dernières années, l'intérêt envers le génocide des Arméniens (1915-1922) a augmenté gr,ce, en premier lieu, au fait de la reconnaissance de cette évidence historique par de nombreux Etats. Cependant, l'historiographie officielle turque et pro-turque continue à falsifier et à nier ces faits historiques certains.

Dans ce sens, les témoignages populaires communiqués sous les impressions immédiates de ces événements sont, outre les documents officiels publiés en diverses langues, d'une valeur historique importante. C'est la nation arménienne elle-même est l'objet de ces crimes politiques massifs et de même que dans l'élucidation de chaque crime les témoignages des témoins oculaires sont décisifs pour rendre le verdict, dans ce cas également les témoignages des survivants sont d'une importance primordiale, d'autant plus que chacun de ces témoignages a, au point de vue juridique, une valeur probante pour la solution équitable de la Cause arménienne et dans la reconnaissance du génocide des Arméniens.

Par suite de la déportation et du génocide, la majeure partie des Arméniens de l'Arménie Occidentale (plus de 1.5 million) a été exterminée et ceux qui ont été miraculeusement sauvés, se sont dispersés dans différents pays du monde, créant ainsi la Diaspora Arménienne en tant que réalité historique. A partir des années 1920, de nombreux témoins survivants de ces événements tragiques ont été

rapatriés de la Diaspora en Arménie Soviétique et se sont établis dans des bourgs nouvellement construits portant le nom de leurs berceaux natifs.

A partir de 1955 et pendant près de 50 ans, nous avons inscrit, enregistré sur bande audio et bande vidéo, en restant fidèle au langage populaire, les témoignages (650 unités) communiqués par les témoins survivants, miraculeusement rescapés du génocide des Arméniens. Les originaux des ces témoignages sont gardés dans les archives du Musée-Institut du génocide des Arméniens de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie.

Les documents ethnographiques de cette étude ont été rapportés de notre ouvrage: Verjiné Svazlian. *Le Génocide des Arméniens. Témoignages des Survivants*. Erevan, Editions "Guitoutiun" ANS RA, 2000, 500 p. (en arménien).

Cette étude représente le cours et les événements historiques du génocide des Arméniens, qui ont été complétés, argumentés et confirmés par les témoignages et les chants de caractère historique (en langues arménienne et turque) communiqués par les témoins oculaires sauvés par miracle du génocide, déportés des 70 localités de l'Arménie Occidentale, de la Cilicie et de l'Anatolie et établis en Arménie et dans la Diaspora (Grèce, France, Italie, Allemagne, Etats-Unis, Syrie, Liban, Iraq, Egypte, pays Balkaniques, Turquie).

Ces témoignages reflètent d'une façon véridique le recrutement des soldats, la confiscation des armes, ainsi que les déportations massives et les massacres des Arméniens organisés par le gouvernement des Jeunes Turcs pendant la Première Guerre mondiale.

Ces témoignages deviennent, par leur valeur historique et cognitive, des documents objectifs, authentiques et irréfutables élucidant, dans un langage simple et populaire, le génocide des Arméniens.

Verjiné Svazlian
Der Völkermord an den Armeniern
und das Historische Gedächtnis

Zusammenfassung

In den letzten Jahren ist das Interesse an dem Völkermord an den Armeniern (1915-1922) noch größer geworden. Das lässt sich vor allen damit erklären, dass zahlreiche Staaten dieses historische Faktum anerkannt haben. Jedoch die offizielle Türkei und die protürkische Geschichtsschreibung fahren fort, die historische Wahrheit zu verzerren und zu leugnen.

In diesem Sinne sind neben den in verschiedenen Sprachen veröffentlichten offiziellen Materialien auch die Zeugnisse der Menschen, die von diesen Untaten unmittelbar betroffen waren, von einem bedeutenden historischen und faktographischen Interesse. Dieses politische Massenverbrechen war ja gegen das armenische Volk gerichtet. Und wie bei der Aufdeckung eines beliebigen Verbrechens die Aussagen der Zeugen eine ausschlaggebende Rolle spielen, so sollte man sich auch in diesem Fall auf die Berichte der Augenzeugen stützen. Jedes dieser Zeugnisse hat vom juristischen Standpunkt her eine Beweiskraft für eine gerechte Lösung der Armenischen Frage und die Anerkennung des Armenier-Genozides.

Infolge der Vertreibung und des Völkermords war ein beträchtlicher Teil der Westarmenier (über 1,5 Millionen Menschen) vernichtet; diejenigen, die sich gleichsam durch ein Wunder retten konnten, verstreuten sich über die ganze Welt, und so entstand die armenische Diaspora als eine historische Realität. Viele von diesen Augenzeugen der tragischen Ereignisse kamen seit den 20er Jahren

des 20. Jahrhunderts in großen und kleinen Gruppen in die Armenische Sozialistische Sowjetrepublik und siedelten sich in neuen Siedlungen, die ihre einstigen Heimstätten symbolisierten.

Seit 1955 haben wir 50 Jahre lang Berichte von Augenzeugen, die dem Völkermord entrinnen konnten, aufgeschrieben und auf Audio- und Videokassetten aufgezeichnet (650 Einheiten). Die Originale dieser Materialien werden im Archiv des Instituts für den Völkermord an den Armeniern der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien aufbewahrt.

Die ethnographischen Materialien dieser Abhandlung werden aus unserem Buch: Verjiné Svazlian. "Der Völkermord an den Armeniern. Berichte der überlebenden Zeugen". Jerewan, Verlag "Gutoutiun" der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, (2000, 500 Seiten, in arm.) zitiert.

In dieser Abhandlung werden die historischen Ereignisse während des Armenier-Genozides geschildert, die um Aussagen und historische Gesänge (in armenischer und türkischer Sprache) der aus 70 Ortschaften Westarmeniens vertriebenen Überlebenden ergänzt und mit diesen begründet werden; diese Überlebenden leben heute in der Republik Armenien und in der armenischen Diaspora (in Griechenland, Frankreich, Italien, Deutschland, Syrien, Libanon, Irak, Ägypten, in den Balkanstaaten, den USA und in der Türkei).

In diesen dokumentarischen Zeugnissen kommen die Einberufung der Armenier während des ersten Weltkriegs sowie ihre Massendeportationen und Pogrome, die die Regierung der Jungtürken organisiert hatte, wahrheitsgetreu zum Ausdruck.

Diese originalen ethnographischen Materialien, die einen großen historischen Wert haben, werden zu objektiven, authentischen und unwiderlegbaren Zeugnissen, die in einer einfachen Volkssprache die Ereignisse des Völkermords an den Armeniern widerspiegeln.

VERJINÉ SVAZLIAN
THE ARMENIAN GENOCIDE AND
HISTORICAL MEMORY

(Summary)

During the past few years, interest toward the Armenian Genocide (1915-1922) has grown, primarily due to the fact of the recognition of this historical evidence by numerous countries. The official Turkish and pro-Turkish historiography, however, continues to distort and deny the true historical facts.

In this respect, the popular testimonies communicated under the immediate impressions of the said events are also, besides the official documents published in various languages, of an important historico-factual value. Inasmuch as the Armenian nation itself is the object of that massive political crime and, as in the elucidation of every crime, the testimonies of the eyewitnesses are decisive, similarly in this case, the testimonies of the eyewitness-survivors are of prime importance, since each one of these testimonies has, from the juridical point of view, an evidential significance in the equitable solution of the Armenian Case and in the recognition of the Armenian Genocide.

As a result of the deportation and the genocide, a considerable part of the Western Armenians (more than 1.5 million) was exterminated, while those who were miraculously saved were dispersed in different countries of the world, creating the Armenian Diaspora as a historical reality. Many of the eyewitness-survivors of these tragic events have periodically been repatriated, beginning from the 1920s, from the Diaspora to Soviet Armenia

and settled in the newly built localities symbolizing their former native cradles.

Beginning from as early as 1955 and over approximately 50 years, I have written down, tape- and video-recorded (remaining faithful to the popular speech) the testimonies (600 units) communicated by eyewitness survivors, who were miraculously saved from the Armenian Genocide; the originals of these testimonies are kept at the archives of the Museum-Institute of the Armenian Genocide of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia.

The ethnographic materials of this study have been quoted from my book: Verjiné Svazlian. *The Armenian Genocide. Testimonies of the Eyewitness-Survivors*. Yerevan, "Gitutiun" Publishing House NAS RA, 2000, 500 p. (in Armenian).

The present study represents the course and the historical events of the Armenian Genocide, which have been completed, substantiated and confirmed by the testimonies and the songs of historical nature (in Armenian and Turkish languages) communicated by the eyewitness-survivors of the Armenian Genocide, forcibly deported from 70 localities of Western Armenia, Cilicia, Anatolia and resettled in Armenia and the Diaspora (Greece, France, Italy, Germany, USA, Syria, Lebanon, Iraq, Egypt, the Balkan countries, Turkey).

These factual testimonies authentically reproduce the mobilization, the arms collection, as well as the massive deportations and massacres of the Armenians organized by the government of the Young Turks during the First World War.

These popular materials become, with their uniqueness and historico-cognitive value, objective, factual, authentic and irrefutable testimonies elucidating, in simple, popular language, the Armenian Genocide.

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

ГЕНОЦИД АРМЯН И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ

(Резюме)

4

За последние годы еще более возрос интерес к Геноциду армян (1915-1922 гг.). Это обусловлено прежде всего признанием факта Геноцида армян со стороны многих государств. Однако официальная турецкая и протурецкая историография продолжает искажать и отрицать достоверные исторические события.

В этом смысле, помимо опубликованных на разных языках официальных материалов, важный историко-фактологический интерес представляют также создававшиеся под непосредственным впечатлением названных событий народные свидетельства. Ведь армянский народ сам являлся объектом данного массового политического преступления. И точно так же, как при раскрытии любого преступления определяющим являются показания свидетелей, и в этом случае следует опираться на показания очевидцев-свидетелей. Каждое из этих показаний, с юридической точки зрения, имеет доказательственное значение для справедливого решения Армянского Вопросы и признания Геноцида армян.

Вследствие депортации и геноцида значительная часть западных армян (более чем 1,5 миллиона) была уничтожена, а чудом спасшиеся расселились в различных странах мира, создав Армянскую Диаспору как историческое явление. Многие из очевидцев-свидетелей этих трагических событий,

начиная с 1920-х годов, периодически репатриировали в Советскую Армению и поселились во вновь отстроенных селениях, символизирующих их некогда былую колыбель.

Ещё с 1955-х годов, в течение 50 лет, оставаясь верным устной народной речи, мною записаны (на бумаге, а также на аудио- и видеокассетах) свидетельства (600 единиц) очевидцев, спасшихся от Геноцида армян. Оригиналы этих материалов хранятся в архиве Музея-Института Геноцида Армян Национальной Академии Наук Республики Армения.

Народоведческие материалы данного исследования цитируются по нашей книге: Вержине Свазян. *Геноцид армян. Свидетельства очевидцев*. Ереван, Изд-во "Гитутюн" НАН РА, 2000, 500 стр. (на арм. яз.).

В настоящем исследовании представлены течения и исторические события Геноцида армян, которые дополнены, обоснованны и подтверждены свидетельствами и историческими песнями (на армянском и туркоязычном) очевидцев, депортированных из 70 местностей Западной Армении, Киликии и Анатолии и проживающих в Армении и Диаспоре (Греция, Франция, Италия, Германия, США, Сирия, Ливан, Ирак, Египет, балканские страны, Турция).

Названные фактологические свидетельства правдиво отображают организованные младотуркским правительством воинские призывы и военные сборы во время Первой мировой войны, а также массовые высылки и бойни армян.

Эти народоведческие материалы, своей самобытностью и историко-познавательной ценностью, становятся объективными, фактологическими, достоверными и неопровержимыми свидетельствами, простым народным языком отображающими события Геноцида армян.

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ամփոփում)

Վերջին տարիներն ավելի է մեծացել հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության (1915-1922 թթ.) նկատմամբ: Այն պայմանավորված է նախ և առաջ բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչման իրողությամբ: Սակայն պաշտոնական թուրք ու թուրքամետ պատմագիտությունը շարունակում է նեղգափոխել և ժխտել պատմական ստույգ իրողությունները:

Այնինչ, տարբեր լեզուներով հրատարակված պաշտոնական փաստաթղթերին առընթեր, պատմափաստագրական կարևոր արժեք են ներկայացնում նաև հիշյալ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների տակ հաղորդված ժողովրդական վկայությունները: Զանի որ հայ ժողովուրդն ինքն է այդ զանգվածային քաղաքական ոճրագործության առարկան (object) և ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես-վկաների հաղորդած վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն իրավաբանական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայ Դատի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Տեղահանության ու ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայության զգալի մասը (ավելի քան 1,5 միլիոն) ոչնչացվել է, իսկ հրաշքով փրկվածները ցրվել աշխարհի տարբեր երկրներ՝ ստեղծելով Հայ Սփյուռքը որպես պատմական իրողություն: Այդ ողբերգական իրադարձություններին ականատես-վկաներից շատերը սկսած 1920-ական թվականներից Սփյուռքից պարբե-

րաբար հայրենադարձվել են Խորհրդային Հայաստան և բնակություն հաստատել իրենց երբեմնի բնօրրանները խորհրդանշող նորակառույց բնակավայրերում:

Դեռևս 1955 թվականից, շուրջ 50 տարիների ընթացքում, հավատարիմ մնալով ժողովրդական խոսքին, գրառել, ձայնագրել ու տեսագրել են Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վերապրողների հաղորդած վկայությունները (600 միավոր), որոնց բնագրերը պահվում են Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

Սույն ուսումնասիրության ժողովրդագիտական նյութերը մեջբերված են մեր հայերեն գրքից՝ Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 500 էջ:

Ուսումնասիրության մեջ ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության ընթացքն ու պատմական իրադարձությունները, որոնք լրացված, հիմնավորված և հաստատված են Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի 70 տեղավայրերից բռնի տարագրված, Հայաստանում և Սփյուռքում (Հունաստան, Ֆրանսիա, Իտալիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Եգիպտոս, բալկանյան երկրներ, Թուրքիա) բնակություն հաստատած Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած վկայություններով ու պատմական բնույթի երգերով (հայերեն և թուրքալեզու):

Փաստագրական այդ վկայությունները ճշմարտացիորեն վերարտադրում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կազմակերպած հայերի զորահավաքն ու զինահավաքը, ինչպես նաև զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները:

Ժողովրդական այդ նյութերն իրենց ինքնատիպությամբ և պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող առարկայական, փաստացի, վավերական ու անժխտելի վկայություններ:

**Ermeni Soykırımı'ndan Kurtulan
Görgü Tanıklarının Fotoğrafları**



Sirarpi Sivazlıyan
(1909, İstanbul)



Aram Momciyan
(1909, Maraş)



Maryam Bağdışyan
(1909, Musa Dağ)



Gevorg Çiftçiyan
(1909, Musa Dağ)



Varazdat Harutyunyan
(1909, Van)



Mari Yerkat
(1910, Adapazarı)



Nivard Gevorgyan
(1910, Eleşkirt)



Nektar Gasparyan
(1910, Artvin)



Stepan Hovakimyan
(1910, Artvin)



Kamsar Haçatıryan
(1898, Beyazıt)



Vergine Mayikyan
(1898, Maraş)



Tonik Tonikyan
(1898, Musa Dağ)



Hambardzum Sahakyan
(1898, Sivas)



Verjin Tağavaryan
(1898, Sivas)



Harutyun Martikyan
(1899, Kharberd)



Gevorg Karamanukyan
(1900, Antep)



Khoren Gülbenkian
(1900, Divriği)



Gürcü Keşişyan
(1900, Zeytun)



Kacheruhi Şahinyan
(1908, Van)



Varduhi Potikyan
(1908, Van)



Lusik Martirosyan
(1909, Eleşkirt)



Srbuhi Kikişyan
(1909, Arapkir)



Ağavni Mikirtçıyan
(1909, Bitlis)



Avetis Norikyan
(1909, Bursa)



Garnik Stepanyan
(1909, Erzincan)



Gayane Aturyan
(1909, Zeytun)



Işkhan Haykazyan
(1909, Erzurum)



Mari Vardanyan
(1905, Malatya)



Davit Davityan
(1905, Musa Dağ)



Andreas Gülanyan
(1905, Çatak)



Hayrik Muradyan
(1905, Çatak)



Varsik Abrahamyan
(1905, Van)



Sirak Manasyan
(1905, Van)



Petros Kikişyan
(1906, Arapkir)



Yebruhi Cirdıkhyan
(1906, Haçın)



Patrik Saroyan
(1906, Van)



Masis Kocoyan
(1910, Baberd)



Tsağik Çinimyan
(1910, Iğdır)



Peprone Tumasyan
(1910, Kars)



Vergine Nacaryan
(1910, Malatya)



Mesrop Minasyan
(1910, Samsun)



Hovhannes Dudakyan
(1910, Musa Dağ)



Artsvik Terziyan
(1910, Van)



Rehan Manukyan
(1910, Muş)



Karapet Mikirtıçyan
(1910, Diyarbakır)



Sarkis Saroyan
(1911, Balu)



Srбуhi Muratyan
(1911, Bitlis)



Hrant Khondkaryan
(1911, Iğdır)



Asatur Makhulyan
(1911, Musa Dağ)



Vardges Aleksanyan
(1911, Van)



Şoğik Mikirtıçyan
(1911, Van)



Yeranuhi Çaparyan
(1912, Adana)



Nivard Muradyan
(1912, Bitlis)



Hanuma Calil
(1912, Kars)



Gulinya Musoyan
(1903, Kesab)



Mikayel Keşişyan
(1904, Adana)



Garnik Sivazlıyan
(1904, Kayseri)



Sedrak Harutyunyan
(1904, Muş)



Agasi Kankanyan
(1904, Van)



Hovhannes Köroğluyan
(1904, Diyarbakır)



Harutyun Alboyacıyan
(1904, Fındıcak)



Anuş Gasparyan
(1905, Artvin)



Arşaluys Ter-Nazaretyan
(1905, Bayburt)



Soğomon Yetenikyan
(1900, Mersin)



Baruhi Silyan
(1900, İzmit)



Artavazd Kutratsyan
(1901, Adapazarı)



Sokrat Mikirtıçyan
(1901, Bitlis)



Şoğër Tonoyan
(1901, Muş)



Petros Safaryan
(1901, Musa Dağ)



Asatur Supukyan
(1901, Musa Dağ)



Geğetsik Yesayan
(1901, İzmit)



Andranik Simonyan
(1902, Eleşkirt)



Hazarkhan Torosyan
(1902, Balu)



Arakel Tagoyan
(1902, Tercan)



Hovhannes Gasparyan
(1902, Eskişehir)



Nerses Galbakyan
(1902, Konya)



Zabel Vardyan
(1902, Maraş)



Suren Sarkisyan
(1902, Sivas)



Nuritsa Kürkçüyan
(1903, Ayntap)



Arpine Bartikyan
(1903, Afyonkarahisar)



Nivard Ablabutyan
(1903, Urfa)



Hovsep Bıstikyan
(1903, Zeytun)



Sedrak Gaybakyan
(1903, Zeytun)



Karapet Tozluyan
(1903, Zeytun)



Eva Çulyan
(1903, Zeytun)



Loris Papikyan
(1903, Erzurum)



Sarkis Haçatıryan
(1903, Harput)



Grigor Güzelyan
(1903, Musa Dağ)



Arşakuhi Petrosyan
(1903, Yozgat)



Hovhannes Abelyan
(1903, Kesab)



Sarkis Yetaryan
(1907, Afyonkarahisar)



Stepan Stepanyan
(1907, Harput)



Anjel Tekeyan
(1907, Kayseri)



Veronika Berberyan
(1907, Yozgat)



Mikirtıç Haçatıryan
(1907, Şebinkarahisar)



Gevorg Zulalyan
(1907, Çanakkale)



Gazar Gevorgyan
(1907, Van)



Artsrun Harutyunyan
(1907, Van)



Yervand Şirakyan
(1907, Van)



Parantsem Ter-Hakobyan
(1912, Kars)



Taguhi Halapyan
(1912, Maraş)



Derenik Saroyan
(1912, Van)



Mari Voskerçyan
(1913, İzmir)



Ağasi Karoyan
(1913, Kars)



Sahak Bazyan
(1913, Çatak)



Emma Asatryan
(1914, Kars)



Şake Zulalyan
(1914, İstanbul)



Varduhi Petikyan
(1916, İstanbul)



Senekerim Kozmanyany,
(1882, Sivas)



Movses Panosyan,
(1885, Musa Dağ)



Vardan Mazmanyany
(1886, Artvin)



Azniv Ağa-Çırakyan
(1886, İstanbul)



Yeğyazar Karapetyan
(1886, Sason)



Paytsar Yerkat
(1887, Kayseri)



Poğos Supkukyan
(1887, Musa Dağ)



Hovhannes Paronyan
(1890, Eskişehir)



Muşegğ Agopyan
(1890, İzmit)



Movses Balabanyan
(1891, Musa Dağ)



Dolores Zohrap-Lipman
(1892, İstanbul)



Khaçer Ablabutyan
(1893, Urfa)



Khoren Ablabutyan
(1893, Urfa)



Tonakan Tonoyan
(1893, Muş)



Ovsanna Abikyan
(1893, İzmit)



Harutyun Tsulikyan
(1896, Kayseri)



Hovhannes İprecıyan
(1896, Musa Dağ)



Intsa Çemberciyan
(1898, Amasya)



Makruhi Sahakyan
(1907, Van)



Haykuhi Azaryan
(1908, Adapazarı)



Davit Davtyan
(1908, Bursa)



Mariam Ter-Mikirtıçyan
(1908, Erzurum)



Levon Evrengeçyan
(1908, Maraş)



Hrant Gasparyan
(1908, Muş)



Hovhannes Çadırcıyan
(1908, Sivas)



Nişan Abrahamyan
(1908, Van)



Silva Puzandyan
(1908, Van)

**Kurtulan Görgü Tanıklarından
Bir Sonraki Neslin Fotoğrafları**



Zohrap Gasahyan
(1919, İstanbul)



Hakob Ter-Poghosyan
(1920, Dörtiyol)



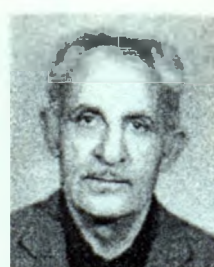
Maryam Gasabyan
(1921, Bursa)



Grigor Ekizyan
(1921, Malatya)



Adrine Alacacıyan
(1923, İstanbul)



Kirakos Danielyan
(1923, Balı)



Yervand Albaryan
(1923, Beyrut)



Vahe Kitapçıyan
(1924, İskenderiye)



Nazeni Satamyan
(1926, Beyrut)



Artashes Balabanyan
(1926, Musa Dağ)



Mariam Mirzayan
(1927, Tomarza)



Gevorg Hekimyan
(1937, Halep)



This map illustrates the Armenian Genocide, showing the displacement of Armenians from the Ottoman Empire to various destinations. The map includes the following features:

- Legend:**
 - Border of Eastern provinces (dashed line)
 - State border (solid line)
 - Concentration camps (black dots)
 - Centers of displacement and genocide (red circles)
 - Crossroad points of displacement (circles with a cross)
 - Final points for displacement (circles with a dot)
 - Additional points for displacement (small black dots)
 - Main directions of displacement (red arrows)
 - Railways (lines with cross-ticks)
 - Monasteries and churches (crosses)
- Geographical Labels:**
 - Regions:** GREECE, ARMENIA, SYRIA, LEBANON, JORDAN, IRAQ, TURKEY, CYPRUS.
 - Cities:** CONSTANTINOPLE (ISTANBUL), BRUSA (BURSA), ANKARA, SYDNEY, MELBOURNE, ADELAIDE, PERTH, AUSTRAALIA, JERUSALEM, AMMAN, HAIFA, DERA, JERICO, MAAN, MOSUL, KIRKUK, BATHUR, DEIR-EL-ZOR, MARAT, MEADIN, ABU-KEMAL, ANA, SHEDDADIE, HASSITICH, RAS-UL-AYN, YEDESSIA (URFA), AYNTAP, MARASH, POZANTI, MERSIN, ANTIOCH, KESSAB, HAMA, HOMS, TRIPOLI, BAALBEK, NEBEK, DAMASCUS, KAHDEM, IZRA, KARAK.
 - Water Bodies:** BLACK SEA, MEDITERRANEAN SEA, MARBLE SEA, EUPHRATES, TIGRIS, LAKES SEVAN, VAN, URMIA.
 - Other Labels:** Zonguldag, Kastemouni, Inebolou, Sinop, Samsun, Chavchamba, Ounie, Marzvan, Khavza, Amassia, Niksar, Giressun, Artaza, Gyumushkhan, Shapin-Garahissar, Baherd (Bayburt), Trabizon, Rize, Ardvin, Ardahan, Kars, Sarighamish, Yerevan, Igdir, Bayazet, Manazkert, Ardjesh, Shatak, Seghert, Bithlis (Bakhes), Moosh, St. Karapet, St. Arakelot, St. Nshan, Van, Khat, Later, Diadin, Khorassan, Tortum, Olti, Sper, Kermanshah, Derjan, Bulmer, Kgh, Chmeshkatsak, Khozat, Aghin, Arak, Divrik, Kergjanis, Yeznka, Zera, Ulash, Kangal, Gurin, Derende, Yarpouz, Tadem, Arghana, Djeremuk, Silvan, Merdin, Birejik, Biredjik, Viranshehir, Adiyaman, Malatia, Marash, Fendek, Sis, Mamoura, Intili, Islahie, Ayntap, Kilis, Djarabous, Birejik, Biredjik, Surud, RAKKA, Hamam, Abou-Harar, Dipsi, Tefrye, El-Bab, Akterim, Mambidj, Karlik, Azaz, Beylan, Payas, Alexandrette, Mousa Dagh, Aleppo, Antioch, Kessab, Hama, HOMS, TRIPOLI, MAAN, KARAK, JERICO, DERA, HAIFA, JERUSALEM, AMMAN, KAHDEM, IZRA, DAMASCUS, NEBEK, BAALBEK, TRIPOLI.
- Displacement Routes:**
 - Red Arrows:** Indicate the main directions of displacement, showing a flow from the interior of the Ottoman Empire towards the coast and then to various destinations in the Middle East and Europe.
 - Yellow Dashed Lines:** Represent the borders of the Eastern provinces.
 - Black Dots:** Mark the locations of concentration camps and other points of displacement.
 - Red Circles:** Highlight the centers of displacement and genocide, such as Constantinople, Bursa, Ankara, and various cities in the Middle East.
 - Black Circles with Crosses:** Mark the crossroad points of displacement.
 - Black Circles with Dots:** Mark the final points for displacement.
 - Small Black Dots:** Mark additional points for displacement.
 - Lines with Cross-Ticks:** Represent the railway network, which was a key mode of transport for the displaced population.
 - Crosses:** Mark the locations of monasteries and churches.

Compiled by H.G. Sargsyan

Compiled by **H.G. Sargsyan**

“1915 yılında yaşananların insan belleklerinde asla silinmeyecek izleri kaldı. Profesör Verjine Svazlian, yürüttüğü sözlü tarih çalışması ile bu izleri toparlıyor. Benzeri bir çalışmanın bizde de yürütülmesi gerekiyor. Gerek fail olarak, gerek kurban olarak, gerekse yardımcı olmaya çalışanlar açısından derlenerek, birinci kuşaktan ikinci, üçüncü kuşaklara devrolunmuş o kadar çok anlatı var ki. Bu anlatılar, üzerinde çalışacak olan araştırmacıları bekliyor.”

